

AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN İTİKADÎ MESELELERİ TEMELLENDİRME USÛLÜ

Emine ÖĞÜK*

Özet

Bu makale Ahmet Hamdi Akseki'nin hayatın maddî ve manevî yönlerini yorumlarken kullandığı yöntemin ne olduğunu, itikadî meseleleri ele alıp değerlendirirken yaptığı tasnif, tartışma ve fikir üretme diyalektiğini ele almaktadır. Bu yolla Akseki'nin olayların özüne inerek tabi oldukları kanun ve nedenlerle olan bağlantısını kurma ve düzenleme şekli tetkik edilmiş olacaktır. Bu tespit günümüzde benzer meseleler karşısında geliştirilecek olan metodların belirlenmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İman, Akıl, Yöntem, Kelâm, Din.

**Ahmet Hamdi Akseki's Method of Justification the Doctrines of Faith
(Creed)**

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi,
emine.oguk@gop.edu.tr

Abstract

This article examines Ahmet Hamdi Akseki's interpretation about the material and spiritual aspects of life. What is the method used in taking over a matter of faith when assessing his classification, discussion and idea generation tackles the dialectic in Ahmet Akseki's views. In this way, the essence of events is descended and laws and regulations to establish connections with the shape will be examined by Akseki. This determination will contribute to develop of the methods when the face of similar issues today.

Key Words: Faith, Mind, Method, Theology, Religion.

Giriş

İslamî ilimler sahasında zengin bir birikime sahip olan Ahmet Hamdi Akseki (1887-1951) çok yönlü bir âlim olmakla birlikte fikirlerini oluştururken önemli ölçüde istifade ettiği kelâm metodolojisi yeterince açıklığa kavuşmuş değildir¹. Eserlerinin müstakil anlamda tek bir konuya hasredilmesi mümkün olmasa da “İslam” ve “İslam Dini” adlı kitaplarıyla bazı makalelerindeki müzâkere metodu, araştırma düşüncesi, insanların zihinlerini bulandırarak onları dinî açıdan şek ve şüpheyeye düşürenler karşısında inanç konularını delillerle temellendirme ve müdafaa etme usûlü, dinî ve felsefî görüşlerine altyapı hazırlayıcı mahiyette yer verdiği kavram ve yaptığı tanımlar dikkate alındığında, onun itikad sahasındaki verileri etkin şekilde kullandığını göstermektedir.

¹ Bir ilmin metodolojisi o ilmin mantığı veya teorisi olup, o ilimde takip edilmesi gereken usûlü belirler, sahanın sınırlarını tayin edip o alanda en kısa yoldan en verimli sonuca ulaşmanın yollarını gösterir. Akseki de zaman zaman metodik düşünceye dikkat çekmiş, belli bir metod dahilinde ve ciddiyet içinde yapılmayan araştırmaların sonuç vermeyeceğini söylemiştir (Ahmed Hamdi Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 2004, s. 331; “İslam Ümmeti Nasıl Salah Bulabilir-I”, [*Sebilü'r-Reşad*, sy. 297, s. 202-203], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 334-335).

İslam inanç ve düşüncesinin tehlikelerle karşı karşıya olduğu, İslam dışı fikirlerin toplumu etki altına aldığı ve şüphelere maruz bıraktığı bir dönemde yaşayan Akseki, Tedrisat Umum Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Reisliği gibi dinî ve idarî açıdan ağır sorumluluk gerektiren önemli görevlerde bulunmuştur². Fikirlerinin dinin bütün alanlarını ihata edecek kadar geniş bir yelpazeye uzanmasında, savunmacı ve irşad edici bir dil kullanmasında, olumsuzluklarla baş etme mücadelesinde içinde yaşadığı sosyal çevrenin etkilerini görmek mümkündür. Dinî esasları savunurken naklî deliller yanında aklî delillere de geniş yer ayırması, Müslüman ulema yanında Batılı düşünürlerin fikirlerinden de istifade etmesi yine içinde yaşadığı siyasî ve sosyal şartlarla ilişkilidir. Kur'an'a ve sahih sünnete uygun bir çizgi takip eden Akseki'nin fikirlerinin oluşması ve gelişmesinde en çok toplumsal değişimin izleri dikkat çekmektedir. Yaşadığı dönemde modern bilginin yapısı ile İslam dünyasının içinde bulunduğu toplumsal ve fikrî kriz Akseki'nin düşünce yönteminin şekillenmesinde etkin unsur olmuştur. 19. ve 20. yüzyılda ilahî olan her türlü anlayışı dışlayan pozitif akımların etkisiyle İslam'a yönelik saldırılar artmış, her alanda güçlü olan Batı dünyası fikrî yönden de İslam dünyasına hükmetmeye başlamıştır. Bu dönemde İslam'a yönelik eleştiriler genellikle bir kavram veya fikir üzerinden yapılmıştır. Bunun için dinin ilkeleri içinde zayıf görülen ve insanların zihninde soru işaretlerinin oluşmasına sebebiyet veren çeşitli hassas konular tespit edilmekte ve bu noktalardan İslam'a saldırılar olmaktadır. Bu tür fikirlerin en elîm sonucu dinleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan Müslüman'ları kendi dinlerinden soğutmak olmuştur. Nitekim bu

² İslam dini aleyhinde yürütülen propagandalar karşısında kayıtsız kalan din alimlerinin mazur kabul edilemeyeceğini söyleyen Akseki, bu noktadaki mesuliyetin ulemadan ziyâde ulemanın mercii olan meşihat makamına ait olduğunu, çünkü ulemanın bu makamın kararlarına uygun şekilde hareket ettiğini ifade etmiştir (Akseki, "İslam Ümmeti Nasıl Salâh Bulabilir-II" *a.g.e.*, s. 221-223).

gayretler sonuç vermiş, o dönemde bir kısım insanlar Batıcılık akımının etkisiyle Batı'ya ve Batı'da ortaya çıkan fikirlere hayran hale gelmişler, dolayısıyla dinlerinden de uzaklaşmışlardır³. Bu durum toplumda ciddi sorun ve çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Son devirde İslam dünyasında ulema tarafından sergilenen yaklaşım türlerini şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Yaşananlar karşısında sessiz kalanlar⁴.
2. Gelenekçi düşünceye karşı çıkan modernistler⁵.
3. Gelenekçi düşünceye zarar verdiği gerekçesiyle modernleşmeyi bütünüyle reddeden taassup sahibi kişiler⁶.

³ Akseki Müslümanların içinde bulunduğu bu zaaf halinin sebepleri arasında İslam'ın hükümlerine riayet etmemek, dünya sevgisi, sefâhet, lezzetlere aşırı düşkünlük, şehvetlere dalmak, İslam'ın hükümlerinden sapmak, cimrilik, korkaklık, Allah yolunda mücâhededen kaçınmak, İslam'ın hükümlerine aykırı fiil ve hallerde bulunmak gibi sebepleri zikretmiştir. (Ahmed Hamdi Akseki, "Müslümanların Zaafı Düşmanlarına Cüret Verdi, Avrupa'yı Vahşet Devrine Döndürdü", s. 246-247, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 259-260).

⁴ Bu kimseler duyarsızlıkları sebebiyle tasvip görmese de toplumda büyük bir yıkıma sebep olmadıkları için Akseki'nin eleştirilerine çok fazla muhatap olmazlar.

⁵ Bu anlayışı benimseyenler üç grup halinde karşımıza çıkar. Birinci grup Batı'da ortaya çıkan her düşünce için, "zaten bu bizde de vardı" diyerek âyet ve hadislerden deliller getirmek suretiyle peşinen kabullenmeci ve öykünmeci bir tavrı benimserken ikinci grup modernleşme akımını dinden bağımsız olduğunu savunmuştur. Çoğunluğu oluşturan bu grup mensubu aydınlar Batı'ya hayranlık duydukları için İslam aleyhinde yapılan hücumları haklı bulup İslam'ın tümüne veya bazı yönlerine karşı çıkmıştır. Bunlar arasında atesitler olduğu gibi Müslüman olduğunu söyleyip İslam'ın bazı hükümlerini uygulayanlar da vardır. Akseki, bu kimseleri maziden tamamen alâkayı keserek dini geleneğe tamamen karşı olmaları, fikirlerine biraz muhalif görünen ve fakat İslam'ın terakkisini savunanları da "mutassıp" olmakla yaftalamaları sebebiyle tenkit etmiştir (Ahmed Hamdi Akseki, "Maddiyyûn ve Meslekleri-I", İstanbul, 28 Haziran 1328, *Sebülürreşad [Sırat-ı Müstakîm]*, Cilt: I-VIII, Sayı: 19-201, Sayfa: 357-359, s. 358; Ahmed Hamdi Akseki, "Müslümanlık Fitri Bir Dindir", s. 253-254. İslam dünyasındaki âlimlerin Batıya bakışı ve Batılılaşma konusunda fikir ayrılıkları hakkında geniş bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İstanbul: İsam Yay., 1998, s. 32-43).

⁶ İslam toplumunu geriye ve çöküşe götüren mevcut halin gereğini ve devamını savunan aşırı gelenekçiler ve mutaassıp mukallitlerden oluşan bu kimseleri Akseki, zamanın ihtiyaçlarını dile getirenleri topa tutmaları sebebiyle eleştirmiştir (bkz. Ahmed Hamdi Akseki, "Maddiyyûn ve Meslekleri-I", s. 358).

4. Modernleşme ile gelenek arasında mutedil bir yol takip edenler⁷.

Toplumu ve içinde yaşananları yakından gözlemleyen Akseki bu tavırlar içinde 2 ve 3 nolu görüşlerin neşvünema bulmasının memleket için felâket olacağını söyleyerek⁸ dördüncü yolu benimsemiş, modernleşmenin ortaya çıkardığı bilimsel anlayışa boyun eğmediği gibi bu akımı tamamen reddetme yoluna da gitmemiştir. Bunun yerine İslam'ın inanç ve kültürüyle Batı'nın ilim ve tekniğini bir araya getirmek suretiyle kendi toplumsal realitemize uygun fonksiyonel bir bakış açısı geliştirme gayreti içinde olmuş, geleneği anlamayı, geleneksel ve modern dünya görüşlerinin varlık ve bilgi temellerini tartışarak yeni yorumlara ulaşmayı hedefleyen bir çizgi takip etmiştir. Modernleşmenin olumsuz etkileri konusunda halkı bilinçlendiren ve İslâm'ı savunan Akseki⁹, dinlerin aslında ilahî temele bağlı sağlam bir dayanağının olmadığını iddia ederek İslam medeniyetinin misyonunu tamamlayıp tarihe mal olduğunu ileri süren bâtil telakkilerin tamamını reddetmiş, Pozitivizm, Materyalizm ve Darwinizm gibi inkârcı akımların¹⁰ kaynağı, gâyesi ve İslam dünyasındaki tahripkâr fikirlerini aklın ve bilimin verileri ışığında insanlara tanıtmıştır¹¹. Akseki'ye göre toplumdaki kötü gidişatın

⁷ Geleneğe önem veren ve fakat taassuptan uzak olan bu kimseler, modernleşme akımının savunduğu görüşler içinde İslam ile bağdaşanları almakta, hatalı olanları sebepleriyle beraber ortaya koyarak eleştirmektedir.

⁸ Akseki tesirleri gündün güne bütün memleketlere yayılan ve özellikle de Müslümanlar arasına sirayet eden "Tabiatçılar" adını verdiği 2 nolu görüş sahiplerinin tahriplerinden bahsetmiş, onların toplumda meydana getirdiği zararlara dikkat çekmek için üç ayrı makaleden oluşan bir yazı dizisi hazırlamıştır (bkz. Ahmed Hamdi Akseki, "Maddiyyûn ve Meslekleri-I-II-III", İstanbul, 1328, *Sebilürreşad [Sırat-ı Müstakîm]*, Cilt: I-VIII, Sayı: (19-21)-(201-203), Sayfa: (357-359), (376-379), (396-397).

⁹ Ahmed Hamdi Akseki, "Maddiyyûn ve Meslekleri-I-II-III", s. 357-359, 376-379, 396-397.

¹⁰ İnkârcı akımlar hakkında geniş bilgi için bkz. Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 24-27.

¹¹ Akseki, materyalistleri hayatı dar kalıplar içine sıkıştırmaları, sığ ve basit düşünceye sahip olmaları, Allahsızlık fikrini savunmayı ve bu fikri yaymayı marifet bilmeleri, maneviyata hücum etmeleri, "ilim devrinde dinin yeri yoktur" diyerek ilim namına Allah'ı inkâr etmeleri sebebiyle eleştirmiştir (Akseki, "Allah ve Din Fikri", *İlim, Ahlâk,*

nedenleri arasında tevhide aykırı olan millî asabiyet fikri, tefrika, mukatele, nifak, hurafeler ve inkâr vardır¹². Bu uyumsuzluğu bertaraf ve toplumun salahiyetini temin için Akseki'nin önerdiği model ümmetin tevhide esasıdır, vahdet fikridir, hak ve hakikatten uzaklaşan dimağlara iman bilincinin aşılmasıdır.

Tarih boyunca itikadî alanda incelenen konular, toplumda ortaya çıkan çeşitli görüş, düşünce, fikir ve akımlarla ilişkili olmuştur. Kelâm ilminin savunmaya dönük karakteri İslam inancını etkileyen her türlü fikir ve akımları tanımayı ve tahriplerinden korunmak için mücadele etmeyi gerektirir. Dinî esasları savunma amaçlı yapılan bütün çalışmalarda, İslam'ın temel değerlerini ve ilkelerini temellendirme ve savunma rolünü üstlenen kelâm ilminin verilerinden istifade etmek kaçınılmazdır. Hayatının önemli bir kısmını toplumdaki tahripkâr fikirler karşısında İslam dinini savunmaya adanmış Akseki de, yaşadığı dönemde şartların da etkisiyle kelâm ilminin sahasına giren dinlerin kaynağı, Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleri, din, iman ve ilişki alanları, akıl, kaza-kader, tevekkül, nübüvvet, âhiret, insanın iradesi ve sorumluluğu, ilahi adâlet, batıl din ve itikadlar vb. pek çok konuya bütüncül, tutarlı ve rasyonel bir bakış açısıyla temas etmiştir. Kelâm ilminin gayesine uygun şekilde İslam inanç esaslarına ve ibadet hayatına yöneltilen eleştirileri çeşitli yöntemlerle cevaplandıran Akseki, İslam'ın inanç esaslarını yıkmak maksadıyla Kur'an hakkında yazılan ciltler dolusu kitap ve risaleleri reddetmek ve dine yönelik her türlü tecâvüz karşısında İslam'ı savunabilmek için diğer dinleri iyi bilen filozof ve kelâmcılara acilen ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir¹³. Kelâm ilmini yeni metodlarla ele alma arayışlarının bu döneme rastlaması bu yönde bir ihtiyacın toplumda

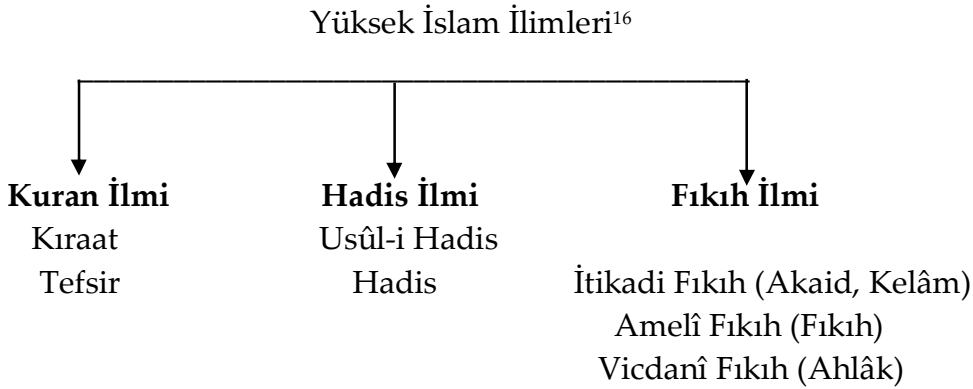
İman (derl. M. Rahmi Balaban), DİB Yay., Ankara 1984, s.4, 8, 9, 10).

¹² Akseki, , a.g.mk., s. 277, 278.

¹³ Ahmed Hamdi Akseki, "Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor" [*Sebilü'r-Reşad*, sy. 522, s. 11-16], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 351-354).

âcilen hissedildiğinin açık bir göstergesidir¹⁴. Kelâm ilmi küllî bir ilimdir ve bu alanda fikir üretmek küllî bir bakış açısına sahip olmayı gerektirir. Akseki'nin de olayları tek yönlü değil, geniş bir perspektifle değerlendirdiği dikkat çekmiştir.

Akseki'nin kelâm ilminden istifade usûlünü belirlemek için öncelikle ilimler sıralamasında bu ilmi nereye yerleştirdiğini görmekte fayda vardır. Akseki yaptığı ilimler tasnifinde ilm-i kelâmı Yüksek İslam ilimleri arasında yer alan fıkıh ilmi içinde birinci sırada zikretmiş ve itikadî fıkıh, fıkıh-ı ekber, tevhid ve kelâm ilmi gibi isimlerle anıldığını ifade etmiştir¹⁵.

Akseki'nin kelâm ilmini fıkıh ilmi içinde değerlendirmesi ilk dönemde bu ilme fıkhu'l-ekber isminin verilmesiyle paralellik arz etmektedir. Bunun mimarlarından olan Ebû Hanîfe'nin "*Dinde fıkıh, ahkâmda fıkıhtan daha üstündür. Fıkıhın en faziletlisi Allah'a imanı bilmektir*"¹⁷ şeklindeki ifadesiyle paralel şekilde Akseki, tevhid ilmini fıkıhın ilk ve en

¹⁴ Son dönemde İslam coğrafyasında kelâm ilmine yeni ve güncel bir usûl kazandırmak amacıyla yazılan müstakil eserler arasında İzmirli İsmail Hakkı'nın *Yeni İlmi Kelâm*'ını Muhammed Abduh'un *Risâletü't-Tevhîd*'ini, Şiblî Nu'manî'nin *el-Kelâm*'ını ve Abdüllatif Harpûtî'nin *Tenkîhü'l-Kelâm* adlı eserlerini saymak mümkündür.

¹⁵ Akseki, *İslam Dini*, Ankara: DİB Yayınları, 1980, s. 31.

¹⁶ Bu tasnif *İslam Dini*, s. 31'den alınmıştır.

¹⁷ Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, *el-Fıkhu'l-Ebsât* (İmam-ı Azamın Beş Eseri İçinde (trc. Mustafa Öz), İstanbul 1981, s. 43.

önemli konusunu oluşturan bir disiplin olarak görmüştür. İslam'ın ruhunun tevhid ve istikametten oluştuğu düşüncesini paylaşırken de en temel ruhun iman olduğunu söylemek sûretiyle¹⁸ iman ve tevhidi diğerlerine öncelemiştir. Akseki ilimler tasnifinin ardından dinin itikadî ve amelî hükümler şeklinde başlıca iki temel kısma ayrıldığını söylemiş, bunlardan itikadî hükümlerin aslî, amelî olanların ise fer'î ve cüz'î olduğunu ifade etmiştir. Ona göre; dinin esas ve özü imana dayanmaktadır¹⁹ ve o dönemde yaygın olan çeşitli fikir ve akımlar karşısında İslam esaslarını savunmak için gayret edilmelidir. Akseki'nin bu süreçte şu temel konulara ısrarla eğildiği görülmektedir:

1. İslam dinini ve inançlarını temellendirmek

2. İslam'a muhalif olan çeşitli din, inanç, fikir ve hurafelerle mücadele etmek

Akseki'nin kelâm ilminin sahasına giren bu iki temel konuya açıklık kazandırırken takip ettiği metodolojisinin mahiyeti hakkında fikir sahibi olmakta fayda vardır.

Akseki'nin İslam İnançlarını Temellendirme/Savunma Usulü

Akseki iman konularını işlerken ağır ve sistematik bir üslûp kullanmamış, rahat bir dil kullanmayı tercih etmiştir. "Mühim Bir İhtar"²⁰, "Bir Mesele"²¹ gibi başlıklar altında önemli olduğuna inandığı bazı konuları metin aralarına serpiştirmiştir. Buralarda anlatıma dayalı üslubun bir anda değiştiği ve muhataba yönelik bir dile dönüştüğü dikkat çeker. Metne sıcaklık katan ve yer yer onu samimi bir sohbeye dönüştüren bu üslûb, konuların daha iyi anlaşılmasına ve dikkat dağınıklığının önlenmesine katkı sağlamaktadır. Meselâ Akseki "*Ahiret Gününe İman*"

¹⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 35,39, 101.

¹⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 39, 43.

²⁰ Akseki, *İslam Dini*, s. 71, 94.

²¹ Akseki, *İslam Dini*, s. 64.

konusunu işlerken “*Mühim Bir İhtar*” başlığı altında şu konulara temas etmiştir: “*Âhirete ait meseleleri sakın ha dünyadakilerle ölçmeye kalkışmayın!.. Âhîret âlemi başka bir âlemdir. Biz bunların yalnız asıllarına iman eder, hakikatini Allah’a bırakırız*”²². Yine vatan sevgisi ve müdafaasını konu edindiği bir makalesinde “*Ey Orduy-ı İslam, ey dinin, vatanın müdafaası için muharebeye koşan şanlı asker!*” şeklinde sıcak ve coşkulu bir hitapta bulunmuştur²³. Konu içinde yer alan alt başlıklardaki dizilimlerin bu sıcak üslûba örnek oluşturduğu görülmektedir²⁴. Kader bahsi ile ibadet bahsi arasında yer alan “*Kelime-i Tevhidin Mânasındaki Şumûl*” başlığını da bu mahiyette değerlendirmek mümkündür²⁵.

Akseki eserlerinde dinin temelini oluşturan iman ve tevhid düşüncesine özel bir vurguda bulunmuştur. Akseki'nin bu iki temel konuya bakış açısını ayrı ayrı görmekte fayda vardır: Akseki'nin en çok değindiği konuların başında “sarsılmaz ve güçlü bir iman vurgusu” gelmektedir. Diğer izah ve açıklamalar buna dayanmakta, menşeyini iman gücünden almaktadır²⁶. Kâinata dair açıklamalarında önce iman, sonra da akıl penceresinden bakarak kuşatıcı açıklamalarda bulunan Akseki, iman, kişinin hem Allah'la, hem de toplumla olan ilişkilerinde temel zemin olarak görür. Ona göre iman ve tevhid asıl, şirk ve sapıklık sonradan ortaya çıkmış olan arızî durumlardır²⁷. Kur'an'ın felâh ve selâmete erenler olarak tavsif ettiği müminler, en yüksek kemâl mertebesine eren ve

²² Akseki, *İslam Dini*, s. 94.

²³ bkz. Ahmed Hamdi Akseki, “Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben”, s. 207.

²⁴ Akseki “Kadere İman” konusunun alt başlıklarını şu şekilde sıralar: 1. Kader ne demektir, 2. Kazanın mânası, 3. Kaza ve kadere iman ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlarına iman demektir. 4. Yaradan yalnız Allah'tır 5. Kul iradesini hangi tarafa sarf ederse Allah onu yaratır. 6. Kaza ve kader ile ihticac olunamaz. 7. Kaza ve kader deyip de çalışmayı bırakmak olur mu? (Akseki, *İslam Dini*, s. 96-100).

²⁵ Akseki, *İslam Dini*, s. 101.

²⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 89-95 ve diğerleri.

²⁷ Akseki, “Allah ve Din Fikri”, a.g.e., s. 7.

böylelikle nefislerinde hiçbir korku ve eksiklik kalmayanlardır²⁸. Akseki İslam'ın ruhunu Allah'ın birliğine ve sıfatlarına iman (tevhîd) ve istikamet (her yönden doğruluk) olmak üzere iki noktada toplamanın mümkün olduğunu söyler²⁹. Ona göre; İslam'ın en temel ruhu imandır³⁰, bu aynı zamanda İslam'ın ikinci temel unsuru olan istikametın kaynağıdır³¹. Diğer taraftan Allah'a iman, en büyük üç faziletin (istikamet, fedâkârlık, vazifeye tam bağlılık) kaynağı olan mesuliyet duygusunun da temelini oluşturur. Zira mesuliyet duygusunu kalplerin derinliklerine yerleştiren amillerin en kuvvetlisi olarak imanı görür³². İnsan Allah'a olan bağlılığını ve sevgisini ne kadar sağlamlaştırırsa insanî iradesi ilahî irade ile o oranda birleşir ve yükselir. İnsanın Allah ile olan münasebeti ne kadar iyi olursa insanlarla olan münasebeti ve sevgisi de o oranda samimi olur. Fakat din insanları zorla değil, ihtiyari olarak bu gayeye sevk eder.³³ Akseki'ye göre; imanın

²⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 39.

²⁹ Akseki İslam'ın iki temel ruhu olarak vafettiği iman ile istikamet düşüncesini Hz. Peygamber'in "Bana İslam dinini öyle bir anlat ki, başka bir kimseye sorma ihtiyacı hissetmeyeyim" diyen bir adama "Allah'a iman ettim dedikten sonra istikamet üzere ol" (Müslim, "İman" 62) şeklinde vermiş olduğu cevaba ve yine Kur'an'da Hz. Peygambere hitaben söylenen "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol"(Hûd 11/112) âyetine atıfla oluşturduğunu ifade etmektedir (bkz. Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 39-40).

³⁰ Akseki'nin yorumunda imanın bir ruh olarak kabulü onun ne kadar aktif ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Müslümanlığın mücerred bir itikad, ruhsuz bir şekil ve gösterişten ibaret olmadığını söyleyen Akseki hayata tutunma yönünde imanın insana sağladığı büyük gücü şu cümleleriyle özetler: "Kişi bütün mesaisinde kalbini o kudreti mutlakaya bağlayacağı cihetle yeis ve ümitsizlik kendisine hücumu yol bulamaz. Karşısına çıkan şedâid ve mevânî ne kadar azamet peyda etse -kudret-i ilahiyenin daha büyük olduğuna sarsılmaz itimaddan dolayı- himmeti gayreti de o nispette artar. Girmek istediği kapıların biri kapanırsa, Allah'a olan itimad ve tevekkülün bin ümit kapısı daha açar. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kudretine yakini ve sarsılmaz bir imanı olanlara yeis ve fütur yoktur" (Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 35, 105).

³¹ Akseki imandan daha aziz, daha büyük ve ondan daha kıymetli bir değer olmadığını ifade etmiştir (Ahmed Hamdi Akseki, "Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben", s. 205; Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 39).

³² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 43.

³³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 75.

insana verdiği kuvvet, onu kendisinin fevkine yükseltmektedir.³⁴ İnsan hayatın bitmek tükenmek bilmeyen elemelerine mukavemet edebilmek için kuvvetli bir kalbe, bunun için de metin bir îman ve itikada sahip olmalıdır.³⁵

Akseki tevhid düşüncesini “bütün ilahî dinlerin temeli” olarak görmüş, burada meydana gelen sarsıntının dinin bütününe zarar vereceğini söylemiştir.³⁶ Akseki'ye göre “Tevhîd, ilmin hulasası, istikamet de amelî müntehasıdır. Bunlardan biri eksilirse insan hakkıyla dindar olamaz. Her hakikatin başı ve hakikî mercii Allah'ın birliğine şeksiz şüphesiz inanmaktır. İncanın hakim olduğu vicdana sahip olan insanlar, bütün sözlerinde ve hareketlerinde istikamet üzere olurlar. Bundan dolaydır ki Allah'ın birliğine iman ile istikamet, İslam dininin unvanı ve remzi sayılmıştır.³⁷

Beşer idrakinde ulûhiyet fikrinin tenzih, tevhîd, teşbih ve inkâr olmak üzere dört farklı şekil aldığını ifade eden Akseki'nin bu tasnifinde³⁸, tevhîd düşüncesi isabetli yola işaret ederken diğer üç yolun sapkınlık olduğu görülür. Tevhid aynı zamanda tenzih ile teşbihi mutedil noktada buluşturan denge halini ifade etmektedir. Buna göre insanların haktan uzaklaşması kabaca üç yolla, ya tenzihe düşerek, ya teşbihe düşerek, ya da inkâr yoluyla olmaktadır.

Akseki beşerin ilk akidesi olarak kabul ettiği tevhidi³⁹, hem dini hem de toplumsal açıdan yorumlamıştır. Kabul gören anlayışa göre tevhid, dinî mânada şirkin zıddı olan ve Allah'ın birliğini ifade eden bir düşünceye delâlet etmektedir. Akseki aynı zamanda toplumsal mânada

³⁴ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 60.

³⁵ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 106.

³⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 342.

³⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 39.

³⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 289.

³⁹ Akseki, *İslam Dîni*, s. 12; Akseki, *İslam*, s. 217.

tefrikanın zıddı olan ve toplumun birlik ve beraberliğini ifade eden vahdet fikrini de bununla bütünleştirmiş ve tevhidin yansıması olarak gördüğü bu düşünceye özel bir önem atfetmiştir. İslam'ın birlik (vahdet) esasına dayanan bir din olduğunu, her ne suretle olursa olsun birliği bozacak ve tefrika ile bozgunculuğa sürükleyecek söz ve hareketlerden kaçınmak gerektiğini birçok yazısında dile getirmiş ve hayatı boyunca bu hassasiyeti devam ettirmiştir.⁴⁰

Akseki'ye göre imanın diğer esaslara olan önceliği onun yegâne olduğu anlamına gelmez. Hakiki iman insanın içini tertemiz yaptıktan sonra ağızdan taşarak söz ve işlerde kendisini gösterir. Bundan dolayıdır ki bir Müslüman ahlakî ve insanî denilen her türlü vazifeyi dinî bir görev olarak yapar ve bunları yapmadığı takdirde imanında bir eksiklik olacağından şüphe etmez⁴¹. Ahlakî faziletlerin inkişafı, daima akîde ve imanın kuvvetli olduğu zamanlara rastlamış, kalplerde imanın gevşemeye başladığı devirlerde ise ahlakî kaideler tesirini kaybetmiştir.⁴²

Akseki ele aldığı konuları temellendirirken öncelikle konunun önemine temas etmektedir. Ona göre hastalığa yakalanan bir ferdi hastalıktan kurtarmak için yapılması gerekenlerle herhangi bir problemi bertaraf için atılması gereken adımlar birbiriyle paralellik arz etmektedir. Hastalıktan kurtulmak için önce o hastalığı hakkıyla keşfetmek gerekir. İkinci olarak hastanın mizacına göre ilaç vermek lazımdır. Hastalık, sebeplerin teşhisi, tedavi şeklinin belirlenmesi ve uygulanması aşamalarından oluşur. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus,

⁴⁰ Bu yazılardan birinde vatanın tehlikede olduğu milli mücadele döneminde iman sevgisinin bir uzantısı ve bir cüzü olarak kabul ettiği vatan sevgisine dikkat çekmiş, vatana hizmet için yapılan çalışmaların imanın güçlenmesine vesile olacağını beyan etmiş, vatan için her türlü zorluğu göze alarak gözünü kırpmadan mücadele etmek gerektiğinin altını çizmiştir. (Akseki, "Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben", 203-205).

⁴¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 35, 362.

⁴² Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Ankara : Öğüd Matbaası, 1340-1342, Sunuş, s. 5.

tedavide yapılacak ufak bir hatanın hastanın kurtulmasına engel olmasıdır. Fertler gibi cemiyetler de böyledir. Akseki'nin bu usûle uygun olacak tarzda bir konuyu ele alıp neticeye kavuşturma süreçleri şöyledir:

- a) Problemin teşhisi
- b) Probleme sebep olan faktörlerin belirlenmesi
- c) Eksik ve yanlış yanlarının değerlendirilmesi
- d) Çözüm önerileri

Meselâ; ülkenin içinde bulunduğu hal ve bu halin düzeltilmesi için önerilerden oluşan "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felakettir" başlıklı makalesinde: Öncelikle ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartların vehâmetini gözler önüne sermiştir⁴³. Ardından İslam'ın öngördüğü toplumsal hayat modeliyle gerçekte varlığını devam ettiren yapının birbiriyle uyumsuzluğuna dikkat çekmiştir⁴⁴. Bu olumsuz şartların sebeplerini tespit ederek sıralamıştır. Akseki'ye göre; toplumdaki olumsuz şartların nedenleri arasında tevhide aykırı olan millî asabiyet fikri, tefrika, mukâtele, nifak, hurafeler ve dinsizlik fikri vardır.⁴⁵ İslam'ın içinde bulunduğu olumsuz şartların sebebini İslam dininde arayanların fikirlerini eleştirmiştir⁴⁶. Toplumun salahiyetini temin için ümmetin tevhide/vahdet fikrine dayalı bir model öngörmüştür.

Akseki'nin inanç konularını temellendirip savunma sürecinde takip ettiği ve yukarıda genel hatlarıyla özetlediğimiz yönteminin

⁴³ Ahmet Hamdi Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi* (haz. İsmail Kara), İstanbul 1997, II, 275 (Bu yazı *Sebilürreşad*, XII, sy. 290, İstanbul 6 Cemâziye'l-evvel 1332'den alıntıdır).

⁴⁴ Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, s. 276-277.

⁴⁵ Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, s. 277, 278.

⁴⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 42-56.

detaylandırılmasına ihtiyaç vardır. Bu süreçte konuyla ilgili alt başlıkları şu şekilde yapılandırmak mümkündür:

1. Delillerden İstifade Etme Yöntemi

Akseki Kur'an ve sünneti fikirlerinin temeline yerleştirmiş, açıklamalarını bu ilkeleri savunmak için yapmıştır. Hadisleri kullanırken genellikle rivayet metnini senetsiz olarak vermesi rivayet zincirinden ziyade, metnin içerdiği anlamı önemseydiğini gösterir. Akseki inançla ilgili konularda daha çok halk arasında yaygın olarak bilinen hadislerle yer vermiş, bunları güvenilirlik açısından bir eleştiriye tabi tutma gereği duymamıştır.

Akseki görüşlerini temellendirirken klasik delillerle yetinmemiş, modern felsefenin ve bilimin verilerinden de istifade etmiştir. Çeşitli medeniyetlerin -İslam'ın inanç ve ibadet esaslarına aykırı olmayan- düşünce birikimlerini aklî düşüncenin oluşumunda yardımcı unsur olarak kullanmaktan çekinmeyen Akseki, İbn Rüşd (ö. 595/1198) başta olmak üzere Fârâbi (ö. 339/950) Ebû Hayyân (745/1344) gibi İslam filozoflarının yaklaşımlarından istifade ettiği gibi, Descartes (1596-1650), Leibniz (1646-1716), Kant (1724-1804), Fransız filozofu Gustave Lebon (1841-1931)⁴⁷, İngiliz felsefe ve Arapça profesörü N. V. Arnold⁴⁸ gibi Batılı filozoflardan da alıntı yapmıştır⁴⁹.

Akseki'nin başvurduğu disiplinler içinde, insanda bulunan ve tatmini gereken temel gereksinimler arasında yer alan bir dine inanma ihtiyacını temellendirmek için istifade ettiği psikoloji (İlmü'n-nefs)⁵⁰

⁴⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 58, 59,

⁴⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 61.

⁴⁹ Akseki'nin alıntıda bulunduğu diğer Batılı düşünürler arasında Prof. Lozrop Sitoddard'ı (Akseki, *İslam*, s. 44), Dr. İstabes'i (s. 45), Jul Labon'u (s. 45-46), Bacon'u (s. 56) ve Monte'yi (s. 62) saymak mümkündür.

⁵⁰ Akseki'ye göre insan şahsiyetinin tamamlanmaya ve hoşnut olmaya olan iştihakı dinin ilmi'n-nefs nazarındaki esasıdır (*İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 29).

ilmini, eski kavimlerin hayatlarının vahşete dayalı olmadığını açıklamak için yararlandığı etnoloji ve filoloji gibi bilimlere saymak mümkündür⁵¹. Akseki, aklî ve naklî delilleri metodik olarak ortaya koyma sırasında mantık kaidelerini dikkate almış⁵², hatadan uzak ve yerli yerinde fikrî muhakemelerde bulunmak ve fikirlerin doğrusunu yanlışından ayırarak bunları güzel bir şekilde tasnif etmek için sûrî ve amelî mantıktan istifade etmek gerektiğini, aksi taktirde, herkesin istediğini ulu orta söylediği durumlarda hak ile batılı birbirinden ayırmanın güçleşeceğini ifade etmiştir⁵³.

2. Cedel ve Diyalektik

Gerçeği açığa çıkarmak için karşılıklı diyalog yoluyla düşüncelere açıklık getirme ve çeşitli delillerle hasmı susturma yöntemi olan diyalektik⁵⁴ Kelâm ilminde en sık kullanılan eleştiri ve ikna usûllerinden biridir. Akseki'nin de eserlerinde bu yöntemi kullandığı görülmektedir.

Ele alıp incelediği konuları uyumlu, tutarlı ve bir plan dahilinde temellendiren Akseki, muhalif görüşleri tenkit etmeden önce onları tahlil etmekte, eksiklikleri ve yanlışlıkları belirledikten sonra muhatabını ilzam

⁵¹ Akseki, *İslam Fıtrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 179-180.

⁵² Akseki'nin bilgi elde etme yollarını açıklarken akıl ile bilinecek şeyler, nakil ile bilinecek şeyler, havass-ı selîme ile bilinecek şeyler şeklinde her bir bilgi yolunun sınırlarını tayin etmesi, her birine özel alan belirlemesi ve her meselenin isbat ve inkarını gerekli görmesi, mahsusata ait bir bilginin akıl ile, ma'kulâtan olan şeyin de havâs ile bilinmeyeceğini ifade etmesi, mantık kaidesine verdiği önemin bir göstergesidir (bkz. Akseki, *İslam Dîni*, Ankara: DİB Yayınları, 1980, s.29).

⁵³ Akseki, *İslam*, s. 309-310. Akseki'nin gâye ve vesile arasındaki ilişkiyi açıkladığı şu paragraf mantığa dayalı açıklamalar içermektedir: “*Âlemde abes hiçbir şey yoktur. Vücuda getirilen her şeyde bir illet, maslahat, maksad ve gaye vardır ve işler o gayeye göre yürür. Hakikatte gâî illet zaman bakımından sonra gelse de zihnen öncedir. Çünkü bir şeyi yapmadan evvel hangi maksada göre yapılacağı düşünülür. Gayeyi temin etmeyen vesileler geçersizdir*” (bkz. Ahmed Hamdi Akseki, “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor” , *a,g,e*, s. 347).

⁵⁴ Bu yöntem hakkında bilgi edinmek için bkz. Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul MÜİF Vakfı Yay., 1994, s.164.

etme yoluna gitmektedir. Akseki, tevekkülü ittikal ile karıştıranlara cevap verirken diyalektiğe dayanan bu yöntemi kullanmıştır. Akseki'ye göre Batılılar İslam'ın tevekkül akîdesini ya yanlış anlamışlar ya da yanlış anlamak istemişlerdir. Zira tevekkül anlayışı insanları tembelliğe, acze, zillete, meskenete, atalet ve cebriliğe iten bir anlayış değildir. Tevekkül bir karara vardıldıktan sonra teslimiyeti icab ettirmektedir. Bu nedenle tevekkül anlayışı, azim ve iradeyi zayıflatmak bir yana güçlendiren aktif bir süreçtir. Akseki'ye göre, İslam'ın emrettiği tevekkülün mânasında *"hareketlerini ilahî ve tabîî kanunların gereklerine uydurduktan sonra Allah'a itimad ve emniyetle vukuata intizar"* bulunmakta, dolayısıyla tevekkülden önce görünen ve bilinen sebeplere başvurmak, fayda ve zararlı yönleri iyice düşünmek, müşavere etmek gerekmektedir. Bu özelliklere haiz bir tevekkül, acz ve meskenet sebebi değil, izzet, şeref ve faaliyet ifade etmektedir. Akseki'ye göre; işin sebeplerine başvurmadan, faydalı ve zararlı olanı iyice düşünmeden, müşavere etmeden, tercih edilen yön hakkında bir karar vermeden sebat etmek tevekkül değildir. Tevekkül görünen ve bilinen sebeplere sarıldıktan sonra teslim olmak, Allah'tan başkasına güvenmemek, işlerinde kimseden lütuf beklememek demektir⁵⁵ ve bu özelliklere sahip kişinin teşebbüslerindeki kuvveti çok daha fazla olacaktır.⁵⁶ Allah'ın emrettiği şekilde çalışmayı vazife bilen Müslüman, Allah'tan başkasına dayanmamayı, ondan başkasına güvenmemeyi de gerekli görür. Böyle bir güven, azim ve iradeyi kuvvetlendirir, kalbe kuvvet verir. Akseki, İslam'daki tevekkül inancını tenkit edenlerin tevekkül ile "başkasına güvenerek Allah'a teslim olan" anlamına gelen ve kayırmaya sebep olduğu için İslam'da zemmedilen "ittikâl" kavramını birbirine karıştırdıklarını ifade etmiştir.⁵⁷ İttikâl" kendi irade ve ihtiyarını, vazife ve mükellefiyetini, işleri ve sebepleri hiç hesaba katmadan Allah'ın

⁵⁵ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 54.

⁵⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 54.

⁵⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 54-55.

lütfuna güvenmek" anlamına gelmektedir⁵⁸. Akseki'ye göre; tevekkülü zillet ve meskenete tahammül olarak yorumlayanlar tevekkül kavramıyla ittikâl kavramını birbirine karıştırmaktadırlar.

Akseki, muhaliflerin İslam'ın bugün içinde bulunduğu geriliği⁵⁹ gerekçe göstererek terakkiye mani olduğu şeklinde ileri sürdükleri tezleri isabetsiz görür. Müslüman'ların son asırda bir gerileme ve zaaf içinde olmaları İslam'ın değil, bu asil ve hayat verici ruhtan uzaklaşan Müslüman'larla Avrupalı'ların tazyik ve tesirlerinden ileri gelmiştir.⁶⁰ Ona göre eğer İslam dini terakkiye mani olsaydı, hiçbir devirde müslümanların terakki etmemiş olmaları gerekirdi. Yine eğer İslam terakkiye engel olmuş olsaydı İslam dininin temel kaynaklarında bu yönde ilme muhalif telkinlerin olması gerekirdi.

Akseki İslam'ın ilme ve terakkiye verdiği önemi ve İslam'ın terakkiye mani olmadığı gerçeğini temellendirmek için Kuran'dan, hadislerden ve İslam'ın tarihî tecrübesinden örnekler vererek⁶¹ bu yaklaşımları bertaraf eder. "*Hatemü'l-enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesi*" adıyla yazdığı eserinde dinin esasına taalluk eden temel bir konu olan "Garanik Meselesi"ni⁶² ele alarak İslam'ı tahrif etmek amacıyla gündeme taşınan bu konunun bazı Müslümanlar arasında da körü körüne benimsendiğine dikkat çekmiştir. Zındıklar tarafından İslam'ın olmazsa

⁵⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 55.

⁵⁹ Akseki'ye göre; İslam ümmetinin içinde bulunduğu geriliğin sebebi din değil, methodsuzluk, şahsî menfaate düşkünlük, kavmiyetçilik, tarikat ve mezheplerin ihtilafı, ahlâk ve adabın ifsadı, din bilginlerinin derecesinin düşürülmesi gibi sebeplerdir. Bu engeller aşılmadan ümmetin salâha kavuşması mümkün değildir (Akseki, "İslam Ümmeti Nasıl Salâh Bulabilir-I", s. 334-338).

⁶⁰ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 52.

⁶¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 42-53.

⁶² İslamî literatürde Garanik kelimesi, Hz. Peygamber'in müşriklerin gönlünü İslam'a ısıdırmayı arzu ettiği bir sırada, şeytanın telkiniyle vahiylerle Allah kelâmı olmayan bazı sözler karıştırdığı ve daha sonra Cebrail'in ikazıyla bundan vazgeçtiğini iddia eden rivayetler için kullanılmıştır.

olmazlarından olan “vahy ve hâtemü’l-enbiyâ” prensiplerini sarsmak için uydurulan ve kitaplara geçirilen bu asılsız haberlerin reddine ihtiyaç olduğunu düşünen Akseki⁶³ lafız, mâna ve sened olarak şaibeli olan böyle bir kıssanın vukuunu farz etmenin akıl ile bağdaşmayacağıının altını çizmiştir.⁶⁴

Muhalifler tarafından ileri sürülen ilkel insanların şirk inancına sahip oldukları, dinin ise sonradan korku ve ümid gibi duyguların etkisiyle ortaya çıkan bir vehim olduğu iddiasına karşı çıkan Akseki, hayal mahsulü olarak nitelendirdiği bu faraziyeyi esasından yıkacak kuvvetli deliller olduğunu ifade eder ve delillerini sıralar. Buna göre din anlayışına sahip olmayan hiçbir kavim ve topluluğun olmayışı, dinin insanlıkla beraber tarih sahnesinde varlığını devam ettirdiğinin açık bir delilidir. Ayrıca eğer din fikri bazı tesirlerle sonradan doğmuş olsaydı, doğma gerekçesinin mahiyeti anlaşıldıktan sonra yok olup gitmesi gerekirdi. Oysa dini hayat günümüze kadar varlığını korumuştur⁶⁵. Akseki karşı tarafın delillerini bu şekilde çürüttükten sonra bir sonraki adım olan doğru düşünceyi temellendirme safhasına geçer. Ona göre beşer fıtratı ve selim akla dayalı olan din insanlıkla beraber doğmuştur, insanlık olduğu sürece de var olmaya devam edecektir⁶⁶.

Akseki “Hak dinin ancak İslam olduğu” prensibini temellendirmek için de benzer adımlardan oluşan tedrici bir mantık silsilesini takip etmiştir. Buna göre;

a) Öncelikle dinin insanlık için bir ihtiyaç olduğu tezinin ispatlanması gerekir. Zira bir dine bağlı olmayı ilkesel anlamda saçma bulan bir kişinin İslam dinini benimsemesi beklenemeyeceğinden, Akseki

⁶³ Ahmed Hamdi Akseki, *Hâtemü’l-enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesidir*, İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1338-1341, s. 5-7.

⁶⁴ Akseki, *Hâtemü’l-enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesidir*, s. 12.

⁶⁵ Akseki, *İslam Fitrâ Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 181, 182.

⁶⁶ Akseki, *İslam Fitrâ Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 177-195.

önce beşerin bir dine ihtiyaç duyduğunu ve cemiyetlerin yükselmesi için dinin şart olduğunu ifade etmiş⁶⁷, çeşitli milletler içinde yetişen en büyük mütefekkirlerin asırlardan beri ilahî dinlere teslim olmalarını bu ihtiyacın açık bir göstergesi olarak değerlendirmiştir⁶⁸.

b) Akseki ikinci adımda dini yozlaştırmak ve ilahî bir kaynağa dayanmadığını ispatlamak için ileri sürülen iddialara cevap vermiştir. Bu iddia sahipleri arasında beşerin ilk dininin ruhîlik, yani bazı kutsal ruhlara tapınma geleneği olduğunu düşünenler, bütün eşyada ruh olduğunu söyleyerek canlı ve cansız bir takım maddi şeylere tapınmanın (fetişizm) yolunu açmışlardır⁶⁹. Dolayısıyla ruhîlik ataların ruhlarına tapınma (Animizm) ve tabiata tapınma (Naturizm) gibi farklı şekillerde gerçekleşmektedir⁷⁰. Akseki bu anlayış sahiplerinin aynı zamanda dinin insanların muhayyilesinden doğduğuna ve gittikçe tekâmül ederek bugünkü şekline geldiğine inandıklarını ve fakat ölümden sonra ruhun nasıl yücelerek kudsiyet kazandığını açıklayamadıklarını söyleyerek buna karşı çıkmış ve ruhlara ibadetin hak dinden uzaklaştıktan sonra doğan batıl bir itikad olduğunu söyleyerek⁷¹ beşerin ilk dininin ruhîlik olmasının imkânsızlığını ortaya koymuştur.

Dinlerin başlangıcının ilahî kaynaklı olmadığını ileri süren bir diğer görüş sahiplerine göre dinlerin başlangıcı vahşettir ve zamanla tekâmül

⁶⁷ Akseki, beşer için dinin bir ihtiyaç olduğu gerçeğini dinsiz hiçbir toplumun bulunmaması, insanlarda bulunan tapınma ihtiyacının doğru şekilde karşılanmadığı durumlarda doğaya, hayvana, canlıya, gök cisimlerine tapınma şeklinde tezahür etmesi, dinin insanla beraber doğması ve insanlığın ferdî ve içtimaî hayatında vazgeçilmez bir unsur olması, insanı gizli ve açık bütün kötülüklerden koruması, toplumdaki nizam ve ahengin de kaynağı olması gibi gerekçelerle temellendirmiştir (Akseki, *İslam*, s. 180; *İslam Dini*, s. 8-10, 16-19).

⁶⁸ Akseki, *İslam Dini*, s. 8.

⁶⁹ Akseki, *İslam Dini*, s. 15-16.

⁷⁰ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 196-197; *İslam Dini*, s. 13-14.

⁷¹ Akseki, *İslam Dini*, s. 15.

ederek bugünkü seviyesine ulaşmıştır⁷². Bu süreçte korku ve ümid duygularının etkisi olduğunu düşünmüşler ve neticede dinin aslında hayal ürünü bir şey olduğu sonucuna varmışlardır⁷³. Akseki beşerin başlangıcını vahşete dayandıran bu faraziyenin geçersizliğini ilim, din, felsefe, tarih ve mukaddes kitaplarca doğrulanmasının imkânsızlığından⁷⁴ ve ileri sürmüş oldukları iddialarını ispatlayacak sağlam dayanaklarının bulunmamasından hareketle ispat eder.

Akseki'ye göre; beşeriyet dininin başlangıcı vahşet değil, kemâldir ve bu kemâl de tevhidi ifade eder⁷⁵. İnsanlıkla beraber vahiy ve nübüvveteye dayalı olarak ortaya çıkan bir dinin aslının vahşet olması mümkün değildir. İnsanları huzura sürükleyen ve hakiki kaynağa dayalı bir dinin vahşetle anılması büyük bir hata olmuştur⁷⁶.

c) Akseki bu iddiaları cevaplandırdıktan sonra bir sonraki adıma geçerek dinin yerine ikame edilmek üzere ileri sürülen vicdan ve tabîî din gibi unsurların onun yerine geçmesinin mümkün olmadığı düşüncesini gerekçeleriyle beraber izah etmiştir. Buna göre dini ortadan kaldırmak isteyenler beşere ait olan inanma ihtiyacını yok etmeyi başaramayınca onun yerine alternatif üretmek zorunda kalmışlar ve insanlarda bulunan vicdanın dine alternatif olabileceğini iddia etmişlerdir. Akseki'ye göre; insanlarda bulunan vicdan denilen fitrî istidat dinin yerine geçemez⁷⁷.

⁷² Akseki, *İslam Dini*, s.13, 14.

⁷³ Taylor ve taraftarlarının ileri sürdükleri bu iddiaya göre beşerin ilk dini ruhlara ibadettir. Bu anlayışa göre din insanların muhayyilesinden doğmuş, gittikçe tekâmül ederek bugünkü şeklini almıştır. Akseki Herbert Spenser gibi birçok filozofun bu yaklaşıma karşı çıkararak uzun uzun eleştirdiklerini ifade eder (Akseki, *İslam Dini*, s. 15).

⁷⁴ Akseki bu görüşünü o dönemde birçok filozof ve dinler tarihi uzmanının bu fikri benimsemesine bağlamaktadır. (bkz. *İslam Dini*, s. 12-13).

⁷⁵ Akseki, *İslam Dini*, s. 13.

⁷⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 177-183; 195-225.

⁷⁷ Bu cümle Akseki'nin vicdanın dinin yerini tutabileceğini savunan bazı filozoflara karşı verdiği bir cevaptır. Ona göre kötü telkinlerle körleşebilme özelliğine sahip olan vicdan yolunu şaşırılmamak için kendisine yol gösterecek bir kılavuza muhtaçtır (Akseki, *İslam Dini*, s. 10).

Çünkü vicdan idrâk hususunda olmasa bile tatbik hususunda daima şaşkınlığa müsaittir ve rehber ihtiyacı vardır. Bu nedenle ahlak vicdan üzerine değil, din üzerine tesis edilmelidir⁷⁸.

Din yerine ikame için ileri sürülen bir başka unsur insan ürünü olan tabîî dindir⁷⁹. Akseki'ye göre; felsefi spekülasyonlardan ibaret bir özellik arz eden tabîî din, kaynağı insan olduğu için hakiki dinin özelliklerine sahip olamaz⁸⁰.

Din tahrifçileri İslam'ın hak din olmadığını ispatlamak için bu dinde bulunan bazı esasları kendilerine göre yorumlayarak açık yakalamaya ve İslam dinine hücum etmeye çalışmışlardır. Akseki bu bağlamda "On üç asır evvel çölde yaşayan bir insan tarafından tebliğ edilen bir din asırların değişmesiyle değişip oluşan günümüz ihtiyaçlarına cevap veremez konuma gelmiştir" şeklindeki ön kabulden hareketle İslam'ın bugün hükmünü yitirdiği ve bağnazlaştığı hükmüne varmışlardır. Akseki'ye göre bu iddianın iki nedeni vardır: 1. İslam düşmanlığı ve koyu taassub, 2. İslam dininin hakikatini bilmemek⁸¹.

Bu bağnaz tutum içinde olan İslam muhaliflerinin eleştiri oklarından birini İslam'ın tevekkül akidesine yönelttikleri görülür. İslam'da bulunan tevekkül akîdesini bir tenkit noktası yaparak müslümanlığa cebrîlik iddiasında bulunan ve bu akîdenin insanları acz,

⁷⁸ Akseki, *İslam Fıtrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 156-157.

⁷⁹ On dokuzuncu asır sonlarında Avrupa'da ilmî esaslara dayalı olarak Jol Simon ve emsali mütefekkirler tarafından vaz edilen bu din ortaya edep ve ahlâkî prensiplerden ibaret bir takım esaslar koymuştur. (Akseki, *İslam Dini*, s. 7-8, 9-10).

⁸⁰ Akseki'ye göre dinsiz yaşayamayan toplumlar Hristiyanlığa giydirilen hurafeler sonucu bu dinden tatmin olamayınca din-i tabîî adıyla bir din uydurmaya mecbur olmuşlardır. (bkz. Akseki, *İslam Dini*, Ankara: DİB Yayınları, 1980, s. 9-10).

⁸¹ Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, s. 309.

atâlet ve meskenet içinde bıraktığını söyleyenleri⁸² eleştiren Akseki tevekkül inancını savunmuştur.

Akseki'ye göre din hakkında yukarıdaki açıklamalara benzer şekilde yalan yanlış iddialarda bulunanlar tarih boyunca varlıklarını devam ettirerek Allah dışında birçok varlığa tapmışlardır. Bunlar arasında bazı hayvan ve nebatata tapanlar⁸³ olduğu gibi göğe, aya, güneşe ve yıldızlara ibadet edenler⁸⁴, hayır veya şer ilahına inananlar⁸⁵, ateşe tapanlar⁸⁶, insana⁸⁷ ve putlara tapanlar⁸⁸ da olmuş, temel bir ihtiyaç olan tapınma gereksinimi bu şekilde sapkın yollardan telafi edilmeye çalışılmıştır.

d) Akseki son olarak da hak din ile bâtil din, vahye dayalı olan din ile insan ürünü olan din arasındaki farkları zikretmek suretiyle İslam dininin vahye dayalı hak din olduğu gerçeğini temellendirmiştir⁸⁹. Bu süreçte hak dinde bulunması gereken temel ilkeleri açıklayarak bunların tam da İslam dinini işaret ettiğine dikkatleri çekmiştir. Akseki hak dinde bulunması gereken temel ilkeleri şöyle sıralar: Hak dinin esasları akılla barışık olmalı, hak din tevhid düşüncesine sahip olmalı, ilme ehemmiyet vermeli, herkesi kuşatan umumî prensipler vaz etmeli, her asrın ihtiyaçlarına cevap vermeli, ifrat ve tefritten uzak olmalı, barışa davet etmeli, kendisinden önce gelen bütün peygamberleri tasdik etmeli, beşer fıtratına uygun olmalı, insan haklarını garanti altına almalı, imtiyazlı sınıf kabul etmemeli, din ve mezhep hürriyetini savunmalı, beşerin

⁸² Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 53.

⁸³ Akseki, *İslam Dîni*, s. 16.

⁸⁴ Akseki, *İslam Dîni*, s. 16.

⁸⁵ Akseki, *İslam Dîni*, s. 17.

⁸⁶ Akseki, *İslam Dîni*, s. 17-18.

⁸⁷ Akseki, *İslam Dîni*, s. 18.

⁸⁸ Akseki, *İslam Dîni*, s. 18-19.

⁸⁹ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 60-87; *İslam Dini*, s. 7-8.

tekâmülünü hedeflemeli, dünya ve ahiret, madde ve ruh arasında denge gözetmelidir⁹⁰.

Akseki'ye göre; İslam dini hak din olmakla beraber aynı zamanda bir medeniyet dinidir. O, "Din-i İslam Medeniyet-i Hakikiyyenin Ruhudur" başlıklı makalesinde İslam'ın medeniyet ve dünya dini olduğunu söyler. Düşüncesini temellendirirken öncelikle İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde medeniyet namına hiçbir şey olmadığı tespitinde bulunarak bu iddiasını gerekçelendirmiş, İslâm dininin medeniyet kavramı ile bir arada bulunmasının mümkün olmadığı yönünde ileri sürülen çeşitli itirazlara cevap vermiş⁹¹, sonrasında Batılıların fikirlerinden de istifade ederek İslâm dininin medeniyet dini olduğunu gösteren şu önemli bulgulara dikkat çekmiştir: "Semâvî bir din olması", "aklı esas alması ve aklî bürhanları kendisine rehber edinmesi", "insana ve insaniyete daima dost olması", "insanlar arasında adaleti ve kardeşliği sağlaması, üstünlük ölçüsü olarak takvayı esas alması", "şirk inancına karşı çıkması, hurafelerin ortadan kalkmasına zemin hazırlaması", "iyi ahlâkı teşvik etmesi", "yaratıcı ile yaratılmış arasını ayırması", "açık ve anlaşılır bir din olması, anlaşılmayacak sırlı hükümlerinin olmaması", "bilime ve düşünceye, ilim ve hikmete imkân vermesi sebebiyle insanlığa hizmet etmeye müsait olması", "misafirperverliği teşvik etmesi, insanların birbiriyle kaynaşmasına fırsat vermesi", "bu hakikatleri taassup sahibi olmayan birçok gayri Müslim düşünürlerin de kabul etmesi"⁹².

Akseki'ye göre; hak dinde bulunması gereken bu unsurlar İslam'ın sahip bulunduğu temel prensiplerle birebir örtüştüğünden, sayılan maddeler "Hak din ancak İslam'dır" gerçeğini doğrulamaktadır. Bir dinde aranan bütün özellikleri içinde barındırmak suretiyle insanların

⁹⁰ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 405-467.

⁹¹ Akseki, "Dini İslam Medeniyet-i Hakikiyyenin Ruhudur", *a.g.e.*, s. 182-184.

⁹² Akseki, *a.g.md.*, s.182-184.

vicdanlarını tatmin eden yegâne yol ancak İslam'dır. Akseki'ye göre ciddiyet içinde ve tarafsız bir fikirle hak dine kavuşmak için yola koyulan kimseler yegâne din olarak karşılarında İslam'ı bulacaklardır⁹³. Hak din arama gayreti içinde olan düşünürlerin İslam'da karar kılmayı başaramamış olmaları, arayışlarını belli bir metod dahilinde ciddiyetle yapmamalarından kaynaklanır. Ona göre; İslâm dini erdem ve iyiyi içinde barındıran bir ahlâk dinidir. İslam'da akıl ile iman birbirini gerektiren ve tamamlayan iki unsurdur. İslam diniyle bağdaşmayan hurafeler, bağnazlıklar, dinimize sonradan girmiştir ve bunların İslam'ın temel kitabı olan Kur'an'la bir ilgisi yoktur.

3. Alternatifleri Tek Tek Çürütme

Akseki savunduğu fikrin alternatiflerinin tutarsızlığını ortaya koymak suretiyle kendi savının doğruluğunu temellendirmiştir. Eserlerinde buna dair örnekler çoktur. Birkaçını şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Akseki daha önce geçtiği üzere hakiki dine alternatif olarak ileri sürülen tabii din veya vicdan gibi telakkilerin yanlışlığını ortaya koymak suretiyle hak dinin ancak İslam olduğu sonucuna varmış ve bu fikri güçlendirmiştir.

b) “Beşerin ilk dini tevhid dinidir” görüşünün alternatifleri, “beşerin ilk dini fetişizmdir, veya ruhlara tapınmadır” şeklindedir. Bu alternatiflerin neden doğru olamayacağını izah etmek suretiyle beşerin ilk dininin tevhid olduğu gerçeğini ortaya koymuştur⁹⁴.

c) “Dinlerin başlangıcı kemâldir” görüşünün alternatifi “dinlerin başlangıcı vahşettir” şeklindedir. Akseki mevzubahis alternatifi

⁹³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 331.

⁹⁴ Akseki, *İslam Dini*, s. 12, 15.

ortadan kaldırmak suretiyle dinlerin başlangıcının kemâl olduğunu ortaya koymuştur⁹⁵.

d) “Din fikri sabit bir hakikattir”in alternatifi “din fikri batıl ve uydurma bir vehmin ifadesidir” şeklindedir. Akseki ikinci şıkkın mantıkî olarak kabul edilemez olduğunu temellendirmek suretiyle birinci şıkkı geçerlilik kazandırmıştır. Ona göre şayet dinler batıl ve uydurma olsaydı, o zaman yalancı ilahların çokluğu nispetinde dinlerin de çok olması ve aralarında müşterek bir nokta bulunmaması icab ederdi. Oysa hak ve batıl şeklinde var olan dinler incelendiği zaman hepsini hak dine bağlayan bir yönü, hepsinin birleştiği temel esasların olduğu ortaya çıkar. Dinler arasında bulunan ihtilaflar esasta olan ayrılık değil, bir takım fer'î hususiyetlerdir ve bunların tamamı bir asıl ve kökte birleşir⁹⁶.

4. Hasmı Kendi Delilleriyle Çürütme (İlzâm)⁹⁷

Akseki dinin kaynağını Allah merkezli bir anlayıştan insan merkezli bir anlayışa indirgeyen biyolojik (darwinist), psikolojik (pozitivist) ve materyalist akımların görüş ve düşüncelerini tenkit ederken eleştirilerini yine onların geliştirdiği bilimsel yöntemleri izleyerek sürdürmüştür. Bu noktada şu ifadesi dikkat çekicidir: “İslam mütefekkirleri ile garb filozoflarının bu husustaki delilleri⁹⁸ esas itibariyle birbirinin aynıdır.

⁹⁵ Akseki, *İslam Dini*, s. 13.

⁹⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 16, 313.

⁹⁷ Bu yöntemin kullanışı ile ilgili olarak Gazzâlî'nin *el-İktisad fi'l-İtikad* adlı eserine müracaat edilebilir (Beyrut 1403/1983, s. 24).

⁹⁸ Garb filozoflarının delilleri arasında Leibniz'in ezeli hakikatler delilini, Kant'ın ahlâk delilini, Descartes'in sonsuzluk ve kemal tasavvuru delillerini saymak mümkündür (bkz. Süleyman Uludağ, "İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmed Hamdi Akseki", *Ahmed Hamdi Akseki (Sempozyum)*, (yay. haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Ankara 2004, s. 32; Ahmet Hamdi Akseki, "Allah Vardır ve Birdir", *İlim-Ahlâk-İman* (derl. M. Rahmi Balaban), Ankara 1984, s. 173-185).

Bunların hepsi de bu varlık âleminin ilk illetinin "mütenahî ve mahdud olmayan ekmele bir mevcut" olduğu esasına dayanır, onu ispat eder"⁹⁹.

Hasmın deliliyle istidlal konusuna örnek olması açısından meseleyi geriye doğru araştırma metodu anlamına gelen "tettebbüat-ı rec'iyeye" deliline bakmak mümkündür. Akseki, "Bir şeyi bugünkü arızî (gelip geçici) halinden sıyrarak geriye doğru araştırma metodu" şeklinde tanımladığı¹⁰⁰ bu metoddan istidlal ederek insanların başlangıcını cehalet ve vahşetten ibaret görenleri eleştirmiş, etnoloji ve filolojinin bulgularından da yararlanarak Mısırlılar, Güldaniler ve Sümeriyenler gibi milletlerin hayatlarının vahşete dayalı olmadığını açıklamıştır¹⁰¹. Akseki tetebbüat-ı rec'iyeye usûlüne dayalı olarak yapılacak olan bir araştırmanın insanı vahşete değil, medeniyete götürdüğünü söylemek suretiyle¹⁰² problemin kullanılan metotta değil, onu kullanan insanlarda olduğunu göstermiştir. Akseki'nin geçmiş kavimlerle alâkalı bazı tespitlerde bulunurken yine hasmın kullandığı tetebbüat-ı rec'iyeye delilinden istifade ettiği görülmektedir.

5. Dinin Alanları Arasında Bağ Kurma

Akseki, dinin bütün alanlarını birbiriyle irtibatlandırmış, aralarındaki bağlantı yollarına da işaret ederek bir örümcek ağı gibi kavramları birbirine örmüştür. Bu örgüde hem dini hayatın hem de toplumsal olayların temelinde yer alan merkez kavramlar iman ve tevhiddir. Akseki'nin en çok değindiği konuların başında "sarsılmaz ve güçlü bir iman vurgusu" gelmektedir. Ona göre; iman ve tevhid asıl, şirk ve sapıklık sonradan ortaya çıkan arızî durumlardır¹⁰³. Akseki'ye göre;

⁹⁹ Akseki, "Allah Vardır ve Birdir", *a.g.e.*, s. 174.

¹⁰⁰ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 177.

¹⁰¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 179-180.

¹⁰² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 180.

¹⁰³ Akseki, "Allah ve Din Fikri", *İlim-Ahlâk-İman*, s. 7.

İslam'ın en temel ruhu imandır¹⁰⁴. Ahlakî faziletlerin inkişafı, daima akîde ve imanın kuvvetli olduğu zamanlara rastlamış, kalplerde imanın gevşemeye başladığı devirlerde ise ahlakî kaideler tesirini kaybetmiştir¹⁰⁵.

Akseki, tevhid düşüncesini “bütün ilahî dinlerin temeli” olarak görmüş, burada meydana gelen sarsıntının dinin bütününe zarar vereceğini söylemiştir¹⁰⁶. Akseki'ye göre; “*tevhîd ilmin hulasası, istikamet de amelîn müntehasıdır*”¹⁰⁷. Bunlardan biri eksilirse insan hakkıyla dindar olamaz. Beşer idrakinde ulûhiyet fikrinin tenzih, tevhîd, teşbih ve inkâr olmak üzere dört farklı şekil aldığını ifade eden Akseki'nin bu tasnifinde¹⁰⁸, tevhîd düşüncesi isabetli yola işaret ederken diğer üç yolun sapkınlık olduğu görülür. Tevhid aynı zamanda tenzih ile teşbihi mutedil noktada buluşturan denge halini ifade etmektedir. Buna göre insanların haktan uzaklaşması kabaca üç yolla, ya tenzihe düşerek, ya teşbihe düşerek, ya da inkâr yoluyla olmaktadır.

Akseki, beşerin ilk akidesi olarak kabul ettiği tevhidi¹⁰⁹, hem dini hem de toplumsal açıdan yorumlamıştır. Kabul gören anlayışa göre tevhid, dini mânada şirkin zıddı olan ve Allah'ın birliğini ifade eden bir düşünceye delâlet etmektedir. Akseki aynı zamanda toplumsal mânada

¹⁰⁴ Akseki'nin yorumunda imanın bir ruh olarak kabulü onun ne kadar aktif ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Müslümanlığın mücerred bir itikad, ruhsuz bir şekil ve gösterişten ibaret olmadığını söyleyen Akseki, hayata tutunma yönünde imanın insana sağladığı büyük gücü şu cümleleriyle özetler: “*Kişi bütün mesaisinde kalbini o kudreti mutlakaya bağlayacağı cihetle yeis ve ümitsizlik kendisine hücumu yol bulamaz. Karşısına çıkan şedâid ve mevânî ne kadar azamet peyda etse -kudret-i ilahiyenin daha büyük olduğuna sarsılmaz itimaddan dolayı- himmeti gayreti de o nispette artar. Girmek istediği kapıların biri kapanırsa, Allah'a olan itimad ve tevekkülün bin ümit kapısı daha açar. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kudretine yakini ve sarsılmaz bir imanı olanlara yeis ve fütur yoktur*” (Akseki, *İslam*, s. 35, 105).

¹⁰⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Ankara : Öğüd Matbaası, 1340-1342, Sunuş, s. 5.

¹⁰⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 342.

¹⁰⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 39.

¹⁰⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 289.

¹⁰⁹ Akseki, *İslam Dîni*, s. 12; Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 217.

tefrikanın zıddı olan ve toplumun birlik ve beraberliğini ifade eden vahdet fikrini de bununla bütünleştirmiş ve tevhidin yansıması olarak gördüğü bu düşünceye özel bir önem atfetmiştir. İslam'ın vahdet esasına dayanan bir din olduğunu, her ne suretle olursa olsun birliği bozacak ve tefrika ile bozgunculuğa sürükleyecek söz ve hareketlerden kaçınmak gerektiğini birçok yazısında dile getirmiş ve hayatı boyunca bu hassasiyetini devam ettirmiştir¹¹⁰.

a) Din-Hayat Bağı

Akseki'ye göre hak din hayattan kopuk veya hayatın dışında yalnız felsefî veya hayalî bir düşünce, insanı sadece ölümden sonrasıyla meşgul edecek bir dua ve ibadet sistemi olmadığı gibi, sadece dinî ve taabbudî ibadetleri yapmak da değildir. Dünya hayatında sosyal hayat ve kişiler arası ilişkilerle ilgili bir çok hüküm bu bağlamda düşünölmeli,¹¹¹ dinin hareket sahası hayatı en yüksek şekliyle kuşatacak kadar geniş olmalıdır¹¹². Sıhhat, ilim, servet, iktisad, aile, ev, fabrika, mağara, yurt, ulus, harb, sulh... ferdî ve ictimâî hayatla alâkalı hiçbir şey yoktur ki din onunla ilgilenmesin. Bir müslüman hem tam mânasıyla müslüman kalabilir, hem de dünyevî zevk ve faaliyetleri elden bırakmadan hayatın bütün zevklerinden meşru yoldan istifade eder. Tabii olan meyillerinden hiçbirini öldürmek aklına gelmez. Dünyanın nimetlerini küçük görmez. Fakat hayat mücadelesinden de bir an bile geri kalmaz. İslam'a göre atâlet cansızlığın bir başka adıdır¹¹³. Akla, ilme, seyhate, sanata, ziraat ve

¹¹⁰ Bu yazılardan birinde vatanın tehlikede olduğu milli mücadele döneminde iman sevgisinin bir uzantısı ve bir cüzü olarak kabul ettiği vatan sevgisine dikkat çekmiş, vatana hizmet için yapılan çalışmaların imanın güçlenmesine vesile olacağını beyan etmiş, vatan için her türlü zorluğu göze alarak gözünü kırpmadan mücadele etmek gerektiğinin altını çizmiştir. (Akseki, "Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben", [Sûre-i Tevbe, 41 Tercümesi], *Sebîlürreşad [Sırât-ı Müstakîm]*, İstanbul, 1 Teşrinisani 1328, Cilt: II-IX, Sayı: 37-219, Sayfa: 203-208, 203-205).

¹¹¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 36.

¹¹² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 29, 33.

¹¹³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 33.

ticarete teşvik eden İslam¹¹⁴ beşerin tabiatına uygun bir hareket ve hayat kaynağıdır, kuvvetini ezeli iradeden alır. Bütün esasları hayat ile ilgilidir¹¹⁵.

b) Din-Fıtrat Bağı

Akseki'nin en fazla üzerinde durduğu bahisler içinde dinin insan fıtratıyla uyumu konusu yer alır. "İslam Tabî, Fıtrî Bir Dindir" isimli eserini de bu konuya hasreden Akseki'ye göre din hissi beşerin fıtratında mevcut ve beşer fıtratına uygun bir hakikattir. Bu açıdan bakıldığında dinin menşei fıtrat-ı beşeriyyedir¹¹⁶. Bu dinin temel vasfı insan ihtiyaç ve temayüllerini tatmin etmesi ve bu temayülleri bir hedef ve maksada yönlendirerek hepsini âhenkleştirmesidir. İslam dini insanların meşru ölçülerde dünyevi zevklerden istifade etmesine mani olmadığı gibi tabî meyillerinden hiçbirini öldürmez¹¹⁷. Budizm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin belirli noktalarda eksik bıraktığı maddî, manevî tüm ihtiyaçların kusursuz şekilde telâfisine imkân sağlar¹¹⁸. Tatmini gereken bu temayüller arasında insanlığın elemelerini hissetmek ve bunları ortadan kaldırmak için gerekenleri yapmak, hakları temin etmek, muhabbet, şefkat, kudret gibi unsurları saymak mümkündür. Başka dinler beşerî seciyenin yalnız bir boyutunu, meselâ yalnız şefkati veya yalnız kudreti tatmin ederken diğer yönleri ihmal etmişlerdir. Akseki'ye göre İslam dini bütün yönleri tatmin eden bir özellik arz etmektedir. İslam'da Allah ve din fikri fıtrîdir. Bu fikrini dinin insanın akl-ı selîmine hitap etmesi¹¹⁹ ve bilfiil insanın yaratılışının bu delillerden biri oluşu¹²⁰, her insanın yüce bir

¹¹⁴ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 45.

¹¹⁵ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 34.

¹¹⁶ Akseki, *İslam Dini*, s. 11.

¹¹⁷ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 33.

¹¹⁸ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 31-32.

¹¹⁹ Akseki, "Allah ve Din Fikri", *a.g.e.*, s. 3.

¹²⁰ Akseki, *İslam Fıtrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 185.

varlığa inanma, teslim olma, ondan yardım bekleme, ibadetlerle ona yaklaşma ihtiyacı içinde olması, yalvarma ve tapınma hallerinin korku ve ümit anlarında insanlarda kendiliğinden ortaya çıkması¹²¹, din fikrinin insanlık tarihiyle beraber başlayıp devam etmesi, insanın ne olduğu, nereden geldiği ve nereye gittiği sorularına en güzel cevabı dinin vermesi, tabiatın Allah'ın tekvini, İslam'ın ise teşriî kanunu olması ve dolayısıyla İslam'ın tekliflerinde akıl ile barışmayan, tabiata ve fitrata aykırı bir hükmün olmaması¹²² tezleriyle desteklemektedir¹²³. Ona göre; İslam dini insandaki tabi arzulardan hiçbirini dışlayıcı bir mahiyet arz etmez, hepsini itidal dairesinde meşru şekilde karşılar. Bu nedenle beşerin tabiatına en uygun dindir¹²⁴.

Bu açıklama şekli doğru kabul edildiğinde şu soruya netlik kazandırmak gerekecektir: Madem din duygusu insan fitratının bir gereğidir, o halde neden insanların tamamı fitratlarının gereğini yerine getirmez de bir kısmı inkâr yolunu tercih eder. Akseki, bu soruyu da cevap mahiyetinde yer verdiği fikirlerini şöyle ifade eder: *"Enbiyanın bu kadar tenbihlerine ve ihtarlarına rağmen Allah'ı inkâr ve küfürde ısrar edenler ya vicdanlarına karşı inad eden, yahut fitratı asliyesi bozulmuş, kendilerinde bir garize kalmamış olan zavallılardır. Bunlara kavlen ve fiilen nakzı ahd etmiş, verdiği sözden dönmüş ve kendi nefislerine ziyan etmiş kimseler nazarıyla bakılır"*¹²⁵.

c) Din-Akıl Bağı

Akseki'ye göre beşerin dinî, hukukî, medenî ve içtimaî mebde ve menşei akıl ve basiret olduğundan din hem aklî, hem de naklîdir. Akıl ve naklin sahasına giren konular şeklinde bir alan ayırımına giden Akseki'ye

¹²¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 80.

¹²² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 60-61.

¹²³ Akseki, "Allah ve Din Fikri", *a.g.e.*, s. 3-6.

¹²⁴ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 31-32.

¹²⁵ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 186-187.

göre dinin akliyeti nakliyetine, nakliyeti de aklî olmasına münafi değildir¹²⁶. Ona göre Allah'ın varlığı ve birliği konusu aklın sahasına girer, zira akli başında olan her insan yaratıcısını bulmakla mükelleftir¹²⁷.. *İnsan malik olduğu yüksek hasais ve kabiliyetlerle, aklî ve fikrî melekelerle tabiattaki kanunlardan ve muhtelif vasıtalarından istifade ederek her şeyin fevkinde olan kanunu küllîyi, yuh-ı umumîyi, akl-ı küllîyi, Allah'ı keşfedebilir*¹²⁸". Bunun içindir ki Kur'an insanlara araştırmayı, yerlerde ve göklerde olanları tefekkür etmeyi emretmektedir¹²⁹.

Akseki'ye göre; vahyin verdiği bilgiler aklın gücüne ve fonksiyonuna bir zarar getirip bunları zayıflatmaz. Nakil bilgisi, tam aksine akli güçlendirir. Çünkü vahiy akla yol gösteren ona yardımcı olan bir unsurdur. Dolayısıyla bir şeyin dinî olması onun gayri aklî olduğu anlamına gelmez, tam aksine dinî denilen hükümler aynı zamanda aklîdir. Akseki'nin bu sonuca ulaşırken dikkate aldığı temel tezi şudur: Kur'an, din ve vahiy hidayet rehberidir, insan tabiatını anlatır ve fitrata uygun olan şeylerdir. Onun için ilahî emirleri akla ve fitrata ters düşen şeylermiş gibi görmek son derece yanlıştır. Kutsal kitabımız insan tabiatına ve fitratına aykırı bir hüküm getirmediği için onu ahlâka da, akla da, irade hürriyetine de zıt saymak hata olur. Dinin itikadî, ahlakî ve içtimaî hükümlerinin fitrata uygun olması onun tabî ve aklî olmasının delillerini oluşturmaktadır¹³⁰.

Allah hakkında Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları¹³¹, âlem hakkında ise âlemin yapısı, yaratılmışlığı, insan ve fiillerinin anlaşılması gibi konuların kavranmasına akıl rehberlik etmektedir. Allah Teâlâ insan

¹²⁶ Akseki, "Allah ve Din Fikri", a.g.e., s. 6; *İslam*, s. 186; *İslam Dini*, s. 11-12.

¹²⁷ Akseki, *İslam Dini*, s. 29.

¹²⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 77.

¹²⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 190.

¹³⁰ Akseki, *İslam Dîni*, s. 22.

¹³¹ Akseki, *İslam Dini*, s. 62.

nefsinde akıl ve basîret denilen kuvvetler yarattığı gibi kainatta da kendi varlığına işaret eden bir takım deliller vaz' etmek suretiyle insanı bu delillerle yaratıcısını idrak edecek bir kabiliyette yaratmıştır¹³². Tabiat Allah'ın tekvînî, İslam ise teşriî kanunudur. Tabiattaki kurallar Allah tarafından konulduğu için, tabiat Allah'ın emirlerine itaatsizlik edemez. Bu nedenle tabiatın tamamı Kuran'da müslüman "teslim olmuş" olarak adlandırılır. Diğer taraftan İslam'ın tekliflerinde akıl ile barışmayan, tabiata ve fitrata aykırı bir hüküm yoktur. Âlemin ancak Allah tarafından insanda yaratılan akıl yoluyla kavranabileceği fikri, Allah tarafından tabiata konulan kuralların rasyonelliğini gösterir. Allah'ın tekvînî kitabı olan tabiatta cereyan eden kaide ile teşriî kanunlarında ve semavî kitaplarında geçerli olan kaide birbirinin aynıdır¹³³. Bunların aynı kanuna tabi olmaları aynı kanun koyucusu tarafından aynı kanunlarla yönetilmeleri sebebiyledir. Bu gerçeklere bakıldığında insan yaratılışı itibariyle Allah'ı bilmek için mükemmel bir donanıma sahip demektir.¹³⁴

İman esaslarının naklî temelleri yanında aklî temellerine de vurgu yapan Akseki'ye göre insanın kendi nefsinde ve dış dünyada bulunan deliller gibi yaratılışı da bilfiil mârifetullaha götüren bir delildir. Akıl ve muhakemesini kullanarak yaratılışını (hilkat) tetkik eden insan yaratıcısını (Hâlik) bulacaktır¹³⁵. Akseki, bu yaklaşımını şu cümleleriyle özetler: *"Kişinin kendini duyması, kendinin kendi olduğunu tanıması (şuhudu nefs) nasıl bedihî bir şuur ise Allah'ı bilmek de bu şuur ile beraber kendinde mütehakkık bedihî bir marifettir"*¹³⁶. Bu nedenle Akseki, aklı başında olan her insanın Allah'ı bilmesinin vacip olduğu görüşündedir¹³⁷.

¹³² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 185.

¹³³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 60-61.

¹³⁴ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 185.

¹³⁵ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 214.

¹³⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 185.

¹³⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 214.

Akseki, vukuu peygamberlerin haberleriyle sabit olan ahiret hayatının aklî temellendirmesini de yapmış, dünyada yapıp edilen onca şeyin mutlaka bir karşılığının bulunmasının şart olduğunu, sonradan olan her şeyde olduğu gibi, dünyanın da bir nihayete ihtiyacı olduğunu söylemiştir¹³⁸.

d) Din-İlim Bağı

Akseki'ye göre; dinsiz ilim, ilimsiz din olmaz¹³⁹. Din ile ilim ilelebed birlikte payidar olurlar. İlim ve din iki ayrı koldan insanlığın ihtiyacına cevap veren iki ayrı yoldur. İlim dinin, din de ilmin yerini tutamaz. Birinin varlığının kabulü diğèrinin inkârını gerektirmez. İnsan ilimden istifade eder ve fakat din ile yaşar¹⁴⁰. Din ile ilim arasında böylesine yakın bir ilişki olmakla birlikte bunlar bütün içinde birbirinin aynı ağırlığa sahip değildir. İlim cüz, din küldür, kül cüzün yerini tutamaz¹⁴¹. Akseki'nin din ile ilmin birbiriyle çelişmediğini ortaya koymak için göstermiş olduğu gayretin sebebi, o dönemde toplumda bunlardan her ikisini aynı anda benimsemenin imkânsızlığına ve dinin bilime karşı olduğu gerekçesiyle dışlanması gerektiğine inanan kimselerin bulunmasıdır. Akseki'ye göre; din cemiyetlerin yükselmesi ve tekâmülü için bir zarurettir. İnsanları birbiriyle kaynaştıran ve cemiyetin ahengini muhafaza eden mukaddes duygular, ahlakî faziletler ve adâlet düşüncesi dine istinad eder. Dinsiz olan insanlar, cemiyet halinde bir arada yaşamayı başaramazlar¹⁴².

¹³⁸ *İslam Dini*, s. 92.

¹³⁹ Akseki "ilim dine din de ilime münafi değildir" derken din kelimesiyle İslam dinini kastetmiştir. Ona göre; İslam dininde ilim ile tenakuz oluşturacak hiçbir esas yoktur (Akseki, *İslam*, s. 174).

¹⁴⁰ Akseki, "Allah ve Din Fikri", *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 173.

¹⁴² Akseki, *İslam Dini*, s. 8, 9.

İslam dinini yıpratmak için Batılılar tarafından ileri sürülen İslam'ın terakkiye mani olduğu, din, ahlâk ve maneviyatın gerilik sebebi olduğu ve toplumu çöküşe sürüklediği düşüncesine karşı çıkan Akseki, tam tersine dinden, ahlâktan ve maneviyattan uzaklaşan bir cemiyetin müthiş bir çöküntüye sürükleneceğini ifade eder¹⁴³. Akseki, bu açıklaması sırasında öncelikle terakkiden ne anlaşıldığını irdelemiştir. Öyle ya acaba İslam neye mani olmaktadır. Eğer terakki ile insanların ihtiras ve şehvetlerini tahrik ederek kötülükte ileri gitmeleri kastediliyorsa bu iddiayı doğru kabul etmek gerekir. İslam buna mani teşkil eder. Fakat insanların saadeti, sükûn ve rahatı, hayır ve fazilette yükselmeleri kastediliyorsa bunu sağlayacak en büyük düstur istikamet, umumun menfaati uğrunda çalışmak, vazifeye tam bağlılık gibi erdemler İslam dinini işaret etmektedir¹⁴⁴. Akseki'ye göre; İslam'ın akla önem vermesi, adâlet ve kardeşliği getirmiş olması, şirk inancına ve hurafelere karşı çıkması, ilme teşvik edip cehâletten uzaklaştırması, ahlâkı güzelleştirmeye teşvik etmesi, dünyanın her tarafına medeniyet tohumu saçması bu dinin bir medeniyet dini olduğunu göstermektedir¹⁴⁵.

Akseki Kur'anî öğretisi ile tabîî bilimlerin sonuçları arasında bir çatışma olmadığını göstermek için bir mücadele için seçici davranmış, bir kısım düşünürlerin fikirlerini olumlu bulup alırken bir kısmına karşı çıkmıştır. Her iki durumda da dini esas almış, ona uygun olup olmamasına göre tavrını belirlemiştir. Ona göre; dini hak ile hakiki ilim ve fen katiyyen birbiriyle çatışmaz. Hak din akla dayanır; akıl ve ilim hakikatin isbatına götürür. İlim ve din çatışması denilen durumlar fennin

¹⁴³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 42-53; Akseki, "Allah ve Din Fikri", s. 10.

¹⁴⁴ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 42-53.

¹⁴⁵ Ahmed Hamdi Akseki, "İslam Dini Medeniyet-i Hakikiyyenin Ruhudur", [*Sebilü'r-Reşad*, sy. 192-10, s. 182-184], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 264-270).

mevzuunu ve gâyesini anlamayan kişilerle, dini iyi anlamayan fikirlerin mahsûlüdür"¹⁴⁶.

e) İman-İbadet Ahlâk Bağı

Akseki'ye göre; ahlâkî dediğimiz vazifeler dinin esas temeli olan ve sadece bir kalp işi sanılan iman ve itikad kökleriyle o kadar kaynaşmıştır ki, bunları birbirinden ayrı tutmak mümkün değildir. Allah'ın birliğini idrak etmek nasıl imandan bir cüz ise, bu olmadıkça bir insan nasıl mümin sayılmazsa, insanlara zarar verecek şeyleri ortadan kaldırmak, meselâ yolun ortasındaki bir taş parçasını, bir çalıyı kaldırıp bir kenara atmak da imandan bir cüzdür, imanun kemâlindedir¹⁴⁷. Aynı şekilde hayırlı işlerde bulunmak, muhabbet, ihlas, vatan sevgisi de imandan kaynaklı birer ibadettir¹⁴⁸. Muayyen bir şekilperestlik ve kuru bir merasim şeklinde yapılan ibadetler sahibine hiçbir fayda sağlamayacağı gibi sahibi için bir vebal oluşturur¹⁴⁹. Bu nedenle ahdinde durmak, verdiği sözü yerine getirmek, yalan söylememek, insan çekiştirmemek, münafıklık ve riyâkârlık yapmamak, eliyle ve diliyle kimseyi incitmemek gibi hasletler de imandan sayılmış ve bu faziletleri yaşamayan bir müminin imanının kemâli bulması mümkün görülmemiştir. Ahlâkî ve insanî sayılan bütün bu vazifeler, dinin temeli olan iman ağacının dalları ve meyveleridir. Bir insanın olgun bir Müslüman sayılmasının yolu bu ilkelerin tamamını sahiplenmekten geçer.

İmanun kalpte, İslam'ın ise dışta ve zahirde olduğu anlayışını kabul etmeyen Akseki'nin İslam tarifi şöyledir: "İslam, Peygamberimizin tebliğ ettiği şeylerin hepsini, içi ve dışıyla kabul ederek yaşamak, Allah'a ve peygamberine itaat etmektir. Bu mâna dikkate alındığında her mümin Müslim,

¹⁴⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 171-172.

¹⁴⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 34-35.

¹⁴⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 328.

¹⁴⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 86.

her Müslim de mümindir"¹⁵⁰. Akseki'nin dinin temel unsurları olan iman, ibadet ve ahlâkî yapıyı parçalamadan bütüncül olarak değerlendirmeye dayanan açıklamalarında¹⁵¹, ahlâkî dediğimiz vazifeler, dinin esas temeli olan ve sadece bir kalp işi sanılan iman ve itikad kökleriyle o kadar karışmıştır ki, bunları birbirinden ayrı tutmak mümkün değildir¹⁵². Bu yakın irtibat sebebiyle Akseki imanla ilgili konuların amelî kıymetlerine de temas etmiştir. Meselâ "Bir tek Allah'a inanmanın amelî kıymeti"¹⁵³, Meleklerle imanın amelî kıymeti¹⁵⁴, Ahirete imanın amelî kıymeti¹⁵⁵" gibi başlıklar açarak imanın amelî hayattaki kazanımlarına dikkat çekmiştir. Akseki'ye göre; insanın içinde saklanan veya sadece mücerret bir fikir halinde kalan bir imanın önemi yoktur. Âyetlerde imanın hemen arkasından sâlih amellerin zikredilmesi bu yakın irtibatı gösterir¹⁵⁶.

Akseki'nin kurmuş olduğu bağlar sadece yukarıda sayılanlardan ibaret değildir. Söz konusu örgü içinde; birbiriyle ilişkili, birbirini dengeleyen ve birbirinin alternatifi olan başka kavramlar da vardır¹⁵⁷. Başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

İlişkili Olanlar; Akıl-nakil, Din-ilim, İnanç- ibadet-ahlak¹⁵⁸.

Dengede Olanlar; Dünya-ahiret, Madde-ruh (Cismanî -ruhanî ihtiyaçlar¹⁵⁹)

¹⁵⁰ *İslam Dini*, s. 57-58.

¹⁵¹ İman ile amel arasındaki bağın zayıflaması inanç esaslarının hayatla olan bağının kopmasına sebep olmaktadır. Son dönemde Kelâm ilminin problemleri arasında bu konu da gündeme taşınmaktadır (İlyas Çelebi, "Kelâm İlminde Usûl Meselesi", *a.g.e.*, s. 270).

¹⁵² Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 34, 35.

¹⁵³ *İslam Dini*, s. 72.

¹⁵⁴ *İslam Dini*, s. 75.

¹⁵⁵ *İslam Dini*, s. 94.

¹⁵⁶ *İslam Dini*, s. 75.

¹⁵⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 59.

¹⁵⁸ Laik ahlâkî savunular ahlakın dinden bağımsız bir alan olduğunu ileri sürmüşlerdir. Akseki bunlara karşı çıkmış, dinden bağımsız bir ahlakın mümkün olmayacağını ifade etmiştir (bkz. Akseki, *Ahlak Dersleri*, Giriş, s. 7 (۴)).

¹⁵⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 56-57.

Alternatifli Olanlar; Hak din X batıl din, Terakki ve teceddüd¹⁶⁰ X aşırı muhafazakârlık ve gelenekçilik, Tahkik ve içtihad X taklid, Vahdet X tefrika, İlim, irfan X cehalet¹⁶¹, Tevekkül¹⁶² X ittikal¹⁶³.

6. Kıyas ve Teşbih Yöntemlerini Kullanma

Akseki konuları açıklarken yeterli misal ve örneklemelelerde bulunmaktadır. Bunlardan birinde Allah'ı kabul ettiği halde peygamberi ve ahireti kabul etmemeyi, Kimya ilmını kabul ettiği halde bu ilimdeki bir takım kanunları ve sahiplerini kabul etmemeye benzeterek (teşbih), bunun hiç de isabetli bir yaklaşım olmadığı altını çizmiştir. Akseki'ye göre; yalnız Allah fikri bulunan bir din mücerret bir fikirden ibaret kalacak, yalnız Allah'ı kabul edip peygamberi kabul etmemek ise kendi aklı ile uydurma bir din benimsemek anlamına gelecektir¹⁶⁴.

Akseki vatan sevgisi ile iman arasındaki ilişkiye dikkat çekerek bir kıyasta bulunmuştur. Vatan sevgisi imandan bir cüzdür diyen Akseki'ye göre nasıl iman dil ile ikrar ve kalp ile tasdikten ibaret ise ve kalbinde imanı olmayan kişinin dil ile yapacağı ikrarın bir kıymeti yoksa vatani sevmek de bunun gibidir ve yalnız dil ile söylenen "ben vatanımı seviyorum" sözüyle vatan sevgisi gerçekleşmez. Vatani sevmek kalben bu sevgiyi hissetmeyi ve onu her türlü taarruzdan korumayı, düşman tecavüzüne karşı onu savunmayı gerektirir¹⁶⁵.

Akseki, bir başka yerde Allah ile ona yönelen kul arasındaki ilişkiyi mıknaatıs ile demir arasındaki bağa benzetir. Nasıl ki mıknaatısın fitratında

¹⁶⁰ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 42, 44, 52, 53.

¹⁶¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 51.

¹⁶² Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 53.

¹⁶³ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 55.

¹⁶⁴ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 83-84.

¹⁶⁵ Ahmed Hamdi Akseki, "Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben" s. 205; "Kuvvet: Alem-i İslam İçin Bir Ders-i İntibah", İstanbul, 5 Kanunisani 1327, *Sırat-ı Müstakim [Sebilürreşad]*, Cilt: VII, Sayı: 176, Sayfa: 314-318, s. 315.

demiri çekme özelliği varsa insanın fıtratında da Allah'ı bilmek için mükemmel bir teçhizat vardır¹⁶⁶.

7. Zıddıyla İstidlâlde Bulunma

Akseki batıl din ve mezheplerin ne olduğunun ve neden kaynaklandığının bilgisini verirken, zıddı olan hak dinin özelliklerinden istifade etmiştir. Öncelikle dinlerin hak ve batıl olmak üzere ikiye ayrıldığını¹⁶⁷, ahlâkî fazilet üzerine kurulmuş, kudret ve iradesi bütün kâinata hâkim, ilmi her şeyi kuşatmış, tek bir Allah'a ve onun peygamberine iman ve yalnız Allah'a ibadeti ve kemâli emreden dinlerin hak, bu vasıflardan mahrum olanların ise batıl dinler sınıfına dahil olduğunu söylemiştir. Akseki'ye göre; din ihtiyacı ve Allah fikri beşer için fitrî ve tabîî bir meyildir. Her insan bir şekilde bu ihtiyacını karşılamak ister. Hak yolunu kaybeden insanların bocalaması ve yanlış yollara sapması batıl telakkileri ve hurafeleri ortaya çıkarmıştır. Ona göre; bir dini bâtil kılan asıl sebep Peygamberin tebliğini reddederek Allah'ın zatı ve sıfatları hakkında akıl yoluyla hüküm vermektir. Bu yapıldığında, doğru yoldan ayrılarak, eğri büğrü yollara ve çıkmazlara girmek kaçınılmaz olur. Bu durum batıl itikad ve hurafelerin ortaya çıkması için bulunmaz bir fırsattır¹⁶⁸. Görüldüğü üzere, batıl din ve mezhepler ya Allah'ı iyi bilmemekten veya enbiyanın yolunu unutmaktan kaynaklanmıştır¹⁶⁹. Bu sonucun altyapısını oluşturan saik ise koyu taassup ve körü körüne taklittir¹⁷⁰. Hak yolun çizgisi elden bırakıldığında, niyet halis bile olsa, istikametten uzaklaşılır. Akseki bu durumu şöyle ifade eder: İnsandan Allah'a, Allah'tan insana gidip gelen doğru yolu insanlara bildiren

¹⁶⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 185.

¹⁶⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 265.

¹⁶⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 267.

¹⁶⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 291.

¹⁷⁰ Akseki, *İslam Fitrî Tabîî ve Umumî Bir Dindir*, s. 294.

peygamberlerdir. Bu yolu takip edenler Allah'a ulaşırlar¹⁷¹. Bu yolu terk ederek itidal noktasından uzaklaşan kimseleri Akseki, "vahdeti ararken kesrette ve şirkte karar kılanlar"¹⁷² şeklinde nitelemiştir. Akseki ilmin önemini açıklarken cehaletin fenalığını gündeme taşımış, içtihad ve yeniliklerden bahsederken taklidin zararlarına dikkat çekmiş, tevhid düşüncesini şirk konusuyla irtibatlandırmıştır¹⁷³.

8. İlmî Tasnifler Oluşturma

Avrupa'da 18. ve 19. yüzyılda güçlenen Ateizm ve Materyalizm gibi akımların etkisiyle İslam dünyasında 20. yüzyılda Allah'ın varlığı ile ilgili çeşitli olumsuz fikirler karşısında Akseki'nin İslam dinini savunmak için ortaya koyduğu bu delilleri ilmî bir tasnif altında sınıflandırması orjinallik arz etmektedir. Akseki bu tasnifte Allah'ın varlığı hakkında geliştirilen delilleri aklî, metafizikî ve ahlakî olmak üzere üç grupta toplayarak açıklamaktadır¹⁷⁴:

a) Tabîi (dış âlemden çıkarılan deliller)

Akseki tabîi delilleri dış âlemin mütalaasına uygun şekilde kendi içinde tasnif etmiştir. Buna göre alem nasıl 1. Alemin varlığı 2. Alemde görülen hareket ve benzeri değişiklikler 3. Âlemin muhtelif kısımları ve cüzleri arasındaki muntazam nispetler şeklinde bir mütalaaya tabi ise, Allah'ın varlığını ispatlamak için dış âlemden çıkarılan deliller de buna paralel şekilde üç grupta toplanır. Bunlar "Âlemin var olmasından çıkarılan delil/ âlemin varlığının Allah'ın varlığına delil teşkil etmesi

¹⁷¹ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 293.

¹⁷² Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 291.

¹⁷³ Tevhid-şirk ikilisine örnek olması açısından Akseki ilk dönemlerde ilkel insanların şirk inancına sahip oldukları, sonradan belli bir gelişim neticesinde tevhîde doğru yaklaştıkları anlayışını eleştirmiş, bunun yerine tevhidin asıl, şirk ve sapkınlığın fer olduğunu ve sonradan ortaya çıktığını söyleyerek beşerin ilk dininin tevhide dayandığını söylemiştir (Akseki, "Allah ve Din Fikri", *a.g.e.*, s. 7; *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 246).

¹⁷⁴ Akseki, "Allah Vardır ve Birdir", *a.g.e.*, s. 181-185.

(imkân delili)", "Âlemin hareketinden ve değişmesinden çıkarılan delil (hareket, hudûs delili)", "Âlemin nizamından, muhtelif kısımları arasındaki nispetlerden ve her şeyin bir gâye ve maksada göre yapılmış olmasından çıkarılan delil (illet-i gâye delili)" dir.

b) Metafizikî ve mâba'dettabia delilleri

Akıl yoluyla insanları Allah'ın varlığına götüren bu delil, Descartes tarafından formüle edilmiştir. "Kemâl" ve "nâmütenâhi" fikirlerine dayalı birbirinin tamamlayıcısı mahiyetindeki iki delilden oluşur. Buna göre insan noksan bir varlık olmasına rağmen, sonsuzluk ve kemâl fikrine sahiptir. Bu da bütün kemâllerin sahibi sonsuz bir varlık olan Allah'a işaret etmektedir. Akseki, bu delile işaret eden düşüncelerini şöyle özetler: *"..Eksiklik hissi ve tamamlanmak ihtiyacı bütün canlıları başkalarından ayıran bir vasıftır. Cansızların mümeyyiz vasıfları parçalanmak ve dağılmak olduğu halde canlıları daha yüksek bir vahdete, bir kemâle doğru gitmek istemeleridir. Kendini bir küll (bir bütün) yapmak ve olgunlaştırmak için her canlının içinde bir saik vardır... Bunun içindir ki ferd eksikliğini ve tamamlanmak ihtiyacını gidererek bütün şahsiyetini tamamlayacak mefkûre için mücadele eder ve onu arar"*¹⁷⁵.

c) Ahlâkî (beşer tabiatından çıkarılan) deliller

Akseki'ye göre; insanın yapısı ve insanda bulunan gereksinimler Allah'a inanma ihtiyacını zorunlu kılmaktadır. İnsanda bir yüce varlığa tapınma, bağlanma, sığınma, korunma gibi temel psikolojik ihtiyaçlar vardır. İnsanın doğal yapısı Allah inancını gerektirir¹⁷⁶. Dolayısıyla bu ihtiyaçlar bir şekilde tatmin edilmek durumundadır. Edilmediğinde başka varlıklarla karşılaşma isteği ortaya çıkar ki kişileri tevhidden uzaklaştırıp şirke götüren bu düşünce insan psikolojisine de uygun değildir¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 30.

¹⁷⁶ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 180-181, 185.

¹⁷⁷ Akseki, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, s. 342.

Ulûhiyet fikri ümit ve korku gibi belli başlı saiklerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmış arızî bir durum değil, insan tabiatından kaynaklanan aslî bir ihtiyaçtır¹⁷⁸. Bütün bu delillere rağmen inkâr eden kimselerin bulunmasını, ya kendi fitratlarına mukavemet etmelerine veya aslî fitrat ve vicdanlarının bozulmuş olmasına bağlamaktadır¹⁷⁹.

9. Konuyu Sebep ve Sonuçlarıyla Birlikte Değerlendirme

Akseki, toplumda yaygınlık kazanan ve çok yönlü yıkıma sebep olan¹⁸⁰ batıl telakkileri eleştirirken öncelikle toplumda ortaya çıkış sebepleri üzerinde durmaktadır. Bu nedenler arasında memleketteki dini müesseselerin kapatılması, hakiki din adamlarının azalması, kökleri dışarıda olan dinî, içtimaî, siyasî bir takım yabancı akîde ve mezheplere mensup kimselerin yaptıkları propaganda ve yazdıkları eserlerin tesirleri öne çıkmaktadır¹⁸¹.

Akseki, konunun vuzuha kavuşması ve sosyal yönünün gözler önüne serilmesi açısından batıl itikad ve hurafelerin toplumda ortaya çıkardığı sonuçları "halk üzerinde meydana getirdiği tesirler" ve "hak ve hakikatin yerini alması sebebiyle toplumda neden olduğu kargaşa" şeklinde ifade etmiştir.

Sebepler ve sonuçlar belirlendikten sonra çözüm önerisi safhasına geçilmiştir. Buna göre batıl itikad ve hurafenin önlenmesi noktasında yapılması gerekenler şöyle tespit edilmiştir: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın imam, hatip, vaiz, müftü ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere meslek müesseseleri ve kurslar açmaya yetkili kılınması¹⁸², dini müesseselerin

¹⁷⁸ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 181.

¹⁷⁹ Akseki, *İslam Fitrî Tabîi ve Umumî Bir Dindir*, s. 186.

¹⁸⁰ Bu yıkımlar arasında Akseki köylü ve şehirliyi istismar etmesi, halkın arasına tefrika sokması, eşlerin arasını ayırarak aileleri parçalaması gibi zararlardan bahsetmektedir. Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, s. 369.

¹⁸¹ Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, 369.

¹⁸² Akseki, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *a.g.e.*, 369.

tekrar açılması, hakiki din adamlarının yetiştirilmesi, din aleyhinde yürütülen yalan yanlış politikaların önüne geçilmesi.

Akseki'nin yöntemine ilişkin zikri geçen değerlendirmeler aynı zamanda Akseki'ye göre; bir yöntemin nasıl olması gerektiğine ilişkin ipuçları vermektedir. Buna göre; bir yöntem, "aklı esas almalı, delile dayanmalı", "farklı görüş ve düşüncelere açık olmalı", "ilmî ve objektif olmalı, taklide dayanmamalı", "akıl ve nakilden istifade etmeli", "gelişim ve değişime açık olmalı"¹⁸³, "sıçramalı değil, kademeli bir süreç öngörmeli" dir¹⁸⁴.

Sonuç ve Değerlendirme

Akseki, günümüzde de problem olmaya devam eden birçok konu hakkında zihin yormuş, yer yer oldukça etkili görüşlerde bulunmuştur. Halkı isbât-ı vâcip, nübüvvet ve ahiretle ilgili konularda bilinçlendirmek amacıyla kelâmın birçok konusuna değinmiş, imanî konuları Kur'an ve sünnet esaslı zengin bir metod dahilinde temellendirmiştir. Yaratıcının varlığı ve birliği ile ilgili olarak ileri sürdüğü naklî deliller yanında bunların temellendirilmesi noktasında vaz ettiği aklî deliller burhan ve nazar metodunu etkili şekilde kullandığını göstermektedir. Akseki'nin muhatap kitlesi belli bir grup, mezhep veya belli bir ülkenin insanları değildir. O, modernizm akımının ortaya çıkardığı Materyalizm ve

¹⁸³ Akseki'ye göre; ulema akli ilimlere vakıf olmalı, zamanın ihtiyaçlarını, içtimai durumlardaki değişimleri göz önünde bulundurmalıdır. Din eğitiminin metodu zamana ve zemine göre yenilenmelidir (bkz. Akseki, "Mekteplerde Tedrisat ve Din Eğitimi Meselesi Hakkında" [*Sebilü'r-Reşad*, sy. 488, s. 215-217], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 364, 366).

¹⁸⁴ Akseki şartların ve durumların değişmesine paralel olarak ıslahatın önündeki engelleri aşma konusunda sıçramalı değil, kademeli, istikrarlı ve tadrîcî bir yöntem esas alınması gerektiğini savunmuştur (bkz. Ahmed Hamdi Akseki, "İslam Ümmeti Nasıl Salâh Bulabilir-I", s. 334-335. Akseki'nin bu bakış açısı nicel değişmelerin nitel sıçrama ve devrimlere dönüşmesi gerektiği fikrini savunan Karl Marx (1818-1883)'ın materyalist yorumuna karşı bir alternatiftir. (Marx'ın yorumunun ayrıntıları için bkz. Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 25).

Pozitivizm gibi anlayışların İslam dünyasında meydana getirdiği kargaşa ve tahripten etkilenerek, zihinleri bulanana tüm insanlara hitap etmiştir.

Onun metodunun temel unsurlarını, 1. Olay ve olguları küllî bakış açısıyla tahlil etme 2. Çeşitli unsurlar arasında dengeye ve senteze dayalı bir yaklaşım öngörme 3. Vahiyle gelen hakikatlere zarar vermeden, gelenekle olan irtibatı kesmeden toplumsal problemlere çözüm bulma, 4. İslam'ı sadece bir inanç sistemi olarak değil, hayat ve kâinata uzanan bir dünya görüşü olarak benimseme 5. İslamî bilimlerini başlı başına birer amaç değil, dini daha iyi anlayıp insan tefekkürüne yaklaştırmmanın aracı sayma 6. İslam'a yönelik eleştirilere nitelikli cevaplar oluşturma şeklinde özetlemek mümkündür.

Akseki, tutarlı ve sistemli bir küllî bilme ve kavrama yeteneğine sahiptir. Kâinat ve hayat hakkında yaptığı kuşatıcı değerlendirmeleri, felsefî terminolojiye olan hâkimiyeti, insanla, kâinatla ve Allah ile olan ilişkilerini bütüncül bir bakış açısıyla kurma noktasındaki başarısının altyapısını oluşturmuştur. Gerçeklikle ilgili iman, kâinat ve yaratıcı hakkında açıklamalar getirmesi, dinî hayatı iman, ibadet ve ahlâk yönüyle bir bütün olarak algılaması, dünyadaki fikir ve akımları yakinen takip etmesi, Türkiye'nin içinde bulunduğu ilmî, fikrî, siyasî, iktisadî ve sosyal şartlara vukûfiyeti, felsefe, kelâm, tasavvuf, ahlâk, dinler tarihi, hadis, mezhepler tarihi, fıkıh, sosyoloji, psikoloji gibi birçok alanda söz sahibi olması, eserlerini kaleme alırken müracaat ettiği Kitab-ı Mukaddes ve kutsal kitaplar yanında, İbn Sina (ö. 428/1037), Bağdadî (ö. 429/1037), Birunî (ö. 440/1048), Gazzalî (505/1111) Şehristanî (ö. 548/1153), Fahreddin Razi (ö. 606/1210), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Cemâleddin Afganî (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905), Reşid Rıza (1865-1935), İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Ferid Kam (1864-1944), Ahmed Emin (1886-1954) gibi İslam âlimleri, Descartes (1596-1650) ve İ. Kant (1724-1804) gibi

Batılı filozoflar başta olmak üzere birçok düşünürden istifade etmesi de küllî bakış açısını kazanmasında etki olan unsurlardır.

Akseki'nin senteze dayalı yaklaşımının ipuçlarını belli noktalarda yakalamak mümkündür: Klasik olanla modern olan arasında kurduğu köprü sentezci bakış açısının bir yansımasıdır. Akseki'nin gelenekle modern arasında yaptığı sentez, her iki yaklaşımdan birini dışlayıcı mahiyette bir usul takip edenlere göre çok daha isabetli bir tercihtir. Bu yaklaşım şekli, gelenekten kopmadan bugünün meselelerini değerlendirerek problemlerine cevap vermeye imkân sağlamaktadır. Modern dünya şartları içerisinde İslam'ı topluma benimsetmek ve Batı'nın yaşam tarzı ve değerlerinin etkisiyle bozulan toplumu dejenerasyondan kurtararak daha şuurlu hale getirmek için mücadele eden Akseki, İslam inanç ve kültürü ile Batı'nın ilim ve tekniğini bütünleştirmek suretiyle asıllarından kopmadan ilerleyen bir toplum öngörmüştür. İslam ülkelerinin o gün itibariyle içinde bulunduğu olumsuz şartlar kitleleri ümitsizliğe sevk etmesin diye insanları medeniyet ve gelişmişliğin zirvesi olarak kabul edilen İslam'ın ilk asırlarına bakmaya yöneltmiştir. Batılı yazarların İslam aleyhinde yürüttükleri karalama politikalarına cevap vermek amacıyla İslam'ın akıl, mantık, ilim ve medeniyet dini olduğu gerçeğini ısrarla vurgulama ihtiyacı hissetmiştir.

Akseki'nin dinî esasları savunurken ilmî ve felsefî ölçütleri kullanması kadar tabîî bilimlere dinî alana veya dinî alanı tabîî bilimlere sahasına taşıma hatasına düşmeden her birini kendi sahasında tutarak dini ilimlerle pozitif bilimlere birbiriyle buluşturmasında sentezci yaklaşım dikkat çeker.

Akıl ile vahiy arasında kurduğu ilişki yanında İslam'ın inanç ve kültürü ile Batı'nın ilim ve tekniğini birleştirme noktasında gösterdiği çaba sentezci bakış açısının izlerini taşımaktadır. Akseki zaman zaman fikirlerini destekler mahiyette, zaman zaman da çok beğendiğini ifade

ederek, Batılı filozof ve düşünürlerden alıntılarda bulunmuştur. Bu tutumu Akseki'nin ilim ve fenne karşı olmadığını, ancak kültür, sanat ve hukuk ve gelenekleri içine alan topyekûn bir Batılılaşmanın zararlı olduğuna inandığını göstermektedir. Batı'nın İslam'ı cephe alan tahripkâr fikirleriyle mücadele etmek gerektiğini söylemesi ve Batı düşüncesinin zararlı etkilerine karşı ilmî tenkitlerde bulunmasının altında yatan gerçek nedenler bunlardır.

Akıl ile vahiy arasında kurduğu ilişki, akıl ile bilinebilecek şeyler, nakil ile bilinebilecek şeyler şeklinde her birinin sahası arasında bir ayrıma giderek meselelerin ispat ve inkârında ona ait vasıta ve delili kullanmak gerektiğine işaret etmekle birlikte, akıl ile naklin aynı kaynağa dayalı olduklarını açıklamak suretiyle bunların aslında birbirleriyle tenakuz halinde olmasının imkânsızlığını ortaya koymaktadır.

Kâinat ve içinde yaşadığı toplumla ilgili zengin bir açıklama yöntemi geliştiren Akseki, Kur'an'ın ortaya koyduğu vahyî bilgiden hareket etmiş, tefsir ve teville ihtiyaç olduğunda akla müracaat etmiştir. Allah, kâinat ve insan arasındaki ilişkiyi açıklarken metodolojisinin vazgeçilmez temel unsurundan biri ve öncelikli olanı vahiy, diğeri de akıl olmuştur. Kâinata dair açıklamalarında önce iman, sonra da akıl penceresinden bakarak kuşatıcı açıklamalarda bulunmuştur. Akseki kendi döneminde yaygın olan geleneğe bağlı kalarak kelâmın sınırlarını genişletmek suretiyle onu yeniden Usûlü'd-dîn çerçevesi içinde mütalaa etme anlayışını benimsemiştir. İslam'ın inançları gibi topluma yönelik kurallarının da önemli olduğunu bildiği için İslam'ın ilme verdiği değer, insan fitrat ve tabiatıyla olan uygunluğu, ibadetlerin ve ahlâkî faziletlerin İslam'daki yeri ve topluma sağladığı katkılar gibi sosyal konulara oldukça ağırlık vermiştir.

Akseki'nin İslamî ilim temelli değil, din temelli bir anlayışı benimsemiş olması onu özgün kılan yanlarından bir diğerini oluşturur. Akseki nazarında ilimler dine vasıta oldukları ölçüde kıymet kazanır. Herhangi bir ilimde uzmanlaşıp, eserlerini bütünüyle o ilme teksîf etmek yerine birçok ilimde söz sahibi olmasının altında yatan esas neden de bu olmalıdır. Toplumdaki yozlaşmayı iyi okuyan Akseki, İslam'a yönelik eleştirilere nitelikli cevap oluşturmak için gerekli olan esaslar içinde “toplumun iyi şekilde tanınması”, “ileri sürülen iddiaların iyi analiz edilmesi ve gerçeği yansıtıp yansıtmadıklarının irdelenmesi” ve “alternatif tez ve fikirler üreterek ikna edici delillerle desteklenmesi” gibi hususları bir araya getirmeyi başarmıştır:

Akseki İslam'a muhalif görüşlerle mücadele ederken karşı tarafın fikirleri ve bunların dayandığı esaslar hakkında kendisini yetiştirmiştir. Eğer Batı'da ortaya çıkan çeşitli fikir ve akımlardan haberdar olmadan tek taraflı bir bilgiye sahip olmuş olsaydı, güçlü bir savunma yapması mümkün olmazdı. O dönemin çalkantılı şartlarında, üstelik kaynak ve imkânların yeterli olmadığı bir dönemde, Batılı yazarlar hakkında tatminkâr bilgiler vermeyi başarmıştır. Akseki'nin takip ettiği bu usûl, kitleleri iknâ edebilecek güvenilir ve etkili metotlar arasında yer alır.

Kaynakça

Ahmed Hamdi Akseki, “Dini İslam Medeniyet-i Hakikiyyenin Ruhudur”, *Sebilürreşad [Sırat-ı Müstakîm]*, İstanbul, 26 Nisan 1328, Cilt: I-VIII, Sayı: 10-192, Sayfa: 182-184.

_____, “Filibe’de Muradiye Cami-i Şerifi’nde Bir Cem-i Gafir Huzurunda”, *Sebilürreşad [Sırat-ı Müstakim]*, İstanbul, 26 Temmuz 1328, Cilt: I-VIII, Sayı: 23-205, sayfa: 439-441).

_____, “Hutbe ve Mevâiz: Bütün Müslümanlara ve Orduya Hitaben” [Sûre-i Tevbe, 41 Tercümesi], *Sebilürreşad [Sırat-ı Müstakîm]*, İstanbul, 1 Teşrinisani 1328, Cilt: II-IX, Sayı: 37-219, Sayfa: 203-208.

_____, “İslam Dini Medeniyet-i Hakikiyyenin Ruhudur”, [*Sebilü'r-Reşad*, sy. 192-10, s. 182-184], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam*

- Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 264-270.
- _____, "İslam Ümmeti Nasıl Salâh Bulabilir-I-II" [*Sebîlü'r-Reşad*, sy. 297, s. 202-203], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 334-338, 345-346.
- _____, "Kuvvet: Alem-i İslam İçin Bir Ders-i İntibah", İstanbul, 5 Kanunisani 1327, *Sırat-ı Müstakim [Sebilürreşad]*, Cilt: VII, Sayı: 176, Sayfa: 314-318.
- _____, "Maddiyyûn ve Meslekleri-I-II-III", *Sebîlürreşad [Sırat-ı Müstakîm]*, İstanbul, 1328, Cilt: I-VIII, Sayı: (19-21)-(201-203), Sayfa: (357-359), (376-379), (396-397).
- _____, "Mekteplerde Tedrisat ve Din Eğitimi Meselesi Hakkında" [*Sebîlü'r-Reşad*, sy. 488, s. 215-217], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- _____, "Müslümanların Zaafı Düşmanlarına Cüret Verdi, Avrupa'yı Vahşet Devrine Döndürdü" [*Sırat-ı Müstakîm*, sy. 172, s. 246-247], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 260-261.
- _____, "Müslümanlık Fitrî Bir Dindir" [*Sebîlü'r-Reşad*, sy. 342, s. 30-32], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999, s. 253-254.
- _____, "Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor" [*Sebîlü'r-Reşad*, sy. 522, s. 11-16], *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* içinde, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.
- _____, *Hâtemü'l-enbiya Hakkında En Çirkin Bir İsnadın Reddiyesidir*, İstanbul : Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1338-1341.
- _____, *İslam Dîni*, Ankara: DİB Yayınları, 1980.
- _____, *İslam Fitrî Tabî ve Umumî Bir Dindir*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 2004.
- _____, "Allah Vardır ve Birdir", *İlim-Ahlâk-İman* (derl. M. Rahmi Balaban), Ankara 1984, s. 173-185.
- _____, "Allah ve Din Fikri", *İlim, Ahlâk, İman*, (derl. M. Rahmi Balaban), Ankara: DİB Yay., 1984.
- _____, "Her Milletin Kendi Başına Hareket Etmesi İslam İçin Felâkettir", *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi* (haz. İsmail Kara), İstanbul 1997, II, 275 (Bu yazı *Sebilürreşad*, XII, sy. 290, İstanbul 6 Cemâziye'l-evvel 1332'den alıntıdır).
- _____, *Ahlâk Dersleri*, Ankara : Öğüd Matbaası, 1340-1342.

- Altıntaş, Ramazan, "Biyolojik Materyalistlerin Temel Yanılgıları", *İlim ve Sanat*, sy: 43 (Mart 1997).
- Aydın, Hüseyin, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Felsefe İlginin Boyutları", *Ahmed Hamdi Akseki (Sempozyum)*, (yay. haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Ankara 2004, s. 17-19.
- Çelebi, İlyas, "Kelâm İlminde Usûl Meselesi", *İslamî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi 1*, İstanbul: Ensar Yay., 2005, s. 247-272.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit, *el-Fıkhü'l-Ebsât* (İmam-ı Azamın Beş Eseri İçinde (trc. Mustafa Öz), İstanbul 1981.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisad fi'l-İ'tikâd*, Beyrut, 1403/1983.
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Ahmet Hamdi Akseki'nin İslam-Türk Ansiklopedisine Katkıları", *Ahmet Hamdi Akseki (Sempozyum)*, (yay. haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Ankara: TDV Yayınları/327, 2004, s. 131-139.
- Özervarlı, M. Sait, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, İstanbul: İsam Yay., 1998.
- Taylan, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 1994.
- Uludağ, Süleyman, "İslam'ın Bir Savunucusu Olarak Ahmed Hamdi Akseki", *Ahmed Hamdi Akseki (Sempozyum)*, (yay. haz. Hüseyin Arslan, Mehmet Erdoğan), Ankara 2004.
- Watt, Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi* (trc. Mehmet S. Aydın), Ankara 1982.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Kelâm", *DİA*, XXV, s. 196-203.